

Bevrijding met een zwart randje

Ontevredenheid tijdens de bevrijding van West- Nederland in 1945

Auteur: Joshua Rijsdam

Studentnummer: S1660446

E-mailadres: Joshua621@live.nl

Telefoonnummer: 0622804454

Datum: 2 januari 2019

Scriptiebegeleider: Dhr. dr. B.E. van der Boom

Studiepunten: 15EC

Woorden: 14.631

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: De weg naar bevrijding	8
Hoofdstuk 2: De laatste oorlogsmaand	14
Hoofdstuk 3: Bevrijdingstemming in het westen	25
Conclusie	38
Bibliografie	42
Tabel 1: overzicht dagboekschrijvers	46

Afbeelding voorblad: Anoniem, *Geallieerde soldaten komen aan in Den Haag*, 8 mei 1945, paleis Noordeinde. (Online afbeelding) <<https://www.flickr.com/photos/sb1954/6153955614/in/photostream/>> [07-11-2018].

Inleiding

“De stad een en al vlag, maar overigens weet niemand goed waar zich aan te houden. De Duitschers zijn er uiteraard nog en doen of er niets aan de hand is; Tommies nog nergens te bekennen.”¹, schreef J. L. Van Riemsdijk, een vijfenvestigjarige ex-marinier uit Den Haag, op 5 mei 1945 in zijn dagboek. Nederland was vrij, maar waar bleven de geallieerden? Twee dagen later schreef hij: “Nog steeds geen Engelschen, wel allerlei geruchten, ook pessimistisch gestemde, n.l. dat een deel der Duitse troepen in Holland zich tot het uiterste zou willen verdedigen. Daartegenover wordt er ook gesproken over een algeheele capitulatie en het wegtrekken der Duitse bezetting uit Den Haag naar ‘elders’. Ik hoop dat ik mij toch zo spoedig mogelijk weer fit voel zodat ik mij nuttig kan maken voor de wederopbouw. NSB'ers worden stelselmatig gevangen genomen. Af en toe worden hun huizen geplunderd, d.w.z. men verbrandt N.S.B. portretten en boeken, haalt het meubilair weg, om naar verluidt, te worden gegeven aan slachtoffers van de Bezuidenhout ramp. Ook worden Hollandsche meisjes, die zich met Duitschers afgaven, kaal geknipt. Toch lijkt alles ordelijk zijn gang te gaan.”²

De bevrijding was in de geschiedenis een toonaangevende gebeurtenis. Niet alleen werd er gefeest na vijf jaren onderdrukking, ook was het een tijd waarin de Nederlanders zich weer konden richten op de toekomst en op een welvarend en stabiel koninkrijk. Lou de Jong, schrijver van de iconische boekenserie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, schreef over de bevrijding van Den Haag: “In Den Haag was het centrum stampvol volwassenen en kinderen. BS'ers en marechaussees liepen er rond, huizen waren versierd, aan het standbeeld van Willem de Zwijger hing een grote krans, voor het Paleis Noordeinde stond een kinderkoor voor alle zekerheid vast te oefenen.”³ Het beeld dat Lou de Jong wekt, is een beeld dat vaker in moderne literatuur en de media naar voren komt, bijvoorbeeld rondom de jaarlijkse festiviteiten van 5 mei. Uiteraard werd er gefeest tijdens de bevrijdingsdagen, maar er heerste ook teleurstelling, zoals uit het fragment van Van Riemsdijk blijkt. Bart van der Boom is één van de weinige historici die deze teleurstelling

¹ J. L. van Riemsdijk, *Hongerwinter dagboek van Riemsdijk*, 75 (05 mei 1945).

² *Ibidem*, 75 (07 mei 1945).

³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog Xb* ('s-Gravenhage 1981) 1421.

opvalt. In zijn boek *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* beschrijft hij het volgende: “De vreugde maakte plaats voor teleurstelling, benadrukt doordat het tegen de avond ging regenen. Alles bij elkaar was de vijfde mei 'een nare dag', schreef een studente.”⁴ Uit deze drie citaten blijkt dat er onduidelijkheid heerst over de perceptie van mensen die de bevrijding beleefd hebben. In dit onderzoek wordt daarom onderzocht: in hoeverre was er sprake van teleurstelling en kritiek, naast de vele festiviteiten, in de aanloop naar en tijdens de eerste weken van de bevrijding in West-Nederland tussen 1 april en 20 mei 1945?

Op basis van deze hoofdvraag zal de stemming in de aanloop naar de bevrijding en de weken daarna in West-Nederland onderzocht worden vanuit burgerperspectief. Hiermee wordt tevens een goed beeld geschetst van de aanloop naar en de dagen na de bevrijding. Onderzoek naar dit thema heeft niet eerder plaatsgevonden. Er is bovendien bijzonder weinig literatuur geschreven over een dergelijke belangrijke periode als de bevrijding van 1945. Er zijn een aantal historici die de West-Nederlandse situatie wel behandelen. De meeste onderzoeken naar de bevrijding focussen echter op militaire campagnes tijdens de laatste maanden van de oorlog. Één van de belangrijkste voorbeelden hiervan is het boek *De bevrijding van Nederland 1944-1945: Oorlog op de flank*, geschreven door Christ Klep en Ben Schoenmaker. Dit boek behandelt vanuit militair perspectief de bevrijding van Nederland. Hierin wordt gedetailleerd ingegaan op de Canadese troepenbewegingen en de beweegredenen voor militaire beslissingen vanaf D-day tot aan de bevrijding van West-Nederland. Ook geeft het boek schetsen van het dagelijks leven en benoemt het de vele problemen waar inwoners van West-Nederland mee kampten tijdens de Hongerwinter. Het boek blijft echter beperkt tot de festiviteiten tijdens de bevrijding. De gevoelens van inwoners in het westen en hun belevenis van de bevrijding worden niet behandeld.

Een ander belangrijk onderzoek is de eerder genoemde boekenreeks van De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Hij schets hierin de bevrijding van zowel Zuid- als West-Nederland. De Jong legt echter de nadruk op Amsterdam en Rotterdam. “Inderdaad, zaterdag 5 mei werd in dat westen een onzekere, nerveuze dag waarop de feestelijke toon der Londense radio-uitzendingen door velen onder de luisteraars niet werd begrepen.”⁵, schrijft hij over de West-Nederlandse situatie. Hier gaat hij niet verder in op hoe de inwoners van West-Nederland dit persoonlijk ervaarden. De

⁴ Bart van der Boom, *Den Haag en de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1995) 240.

⁵ De Jong, *de Tweede Wereldoorlog Xb*, 1398.

aanwezigheid en chaos tijdens de bevrijding constateert hij wel, maar deze wordt niet dieper uitgewerkt.

Verder zijn er een aantal stemmingsonderzoeken uitgevoerd over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. De historicus J. S. Bartstra schreef tien jaar na het einde van de oorlog het artikel *Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa*. Hierin probeerde hij de stemming van mensen in Nederland, België en Frankrijk tijdens de oorlog te vergelijken op basis van Duitse stemmingsberichten, interviews en dagboeken. Omdat België en Frankrijk in 1944 bevrijd werden, kon een vergelijking met Nederland na 1944 moeilijk gemaakt worden. De bevrijding van Nederland werd daarom kort toegelicht zonder diep in te gaan op hoe Nederlanders deze periode beleefden. Bovendien was Nederland volgens Bartstra gebroken in een bevrijd en bezet deel waardoor de term *stemming in Nederland* na operatie *Market Garden* niet meer gebruikt kon worden.⁶ Een recenter stemmingsonderzoek is uitgevoerd door Chris van der Heijden in het boek *Grijs Verleden*. Hierin pleit hij dat de grenzen tussen goed en fout tijdens de oorlog onduidelijker zijn dan voorheen werd gedacht. Ook gaat hij hierbij in op de bevrijdingsperiode van West-Nederland. In *Grijs Verleden* gaat de aandacht echter uit naar Utrecht en de chaos tijdens de onzekere meidagen. Hij beschrijft de dramatische beproeving van honger, kou en Duitse terreur alvorens hij de gevolgen van de Hongerwinter en oorlogsvoering in Utrecht nuanceert. "Overall in Utrecht hingen vlaggen, wapperde oranje, waren portretten van de Koninklijke Familie te zien. Maar de Ortskommandant zetelde nog op het Domplein, de SS patrouilleerde nog door de stad en Van Ravenswaaij had het stadhuis nog niet verlaten."⁷, constateert Van der Heijden. Vervolgens wordt ook hier niet dieper ingegaan op de belevenis van burgers.

Tenslotte zijn er een aantal lokale studies uitgevoerd waarbij de oorlogsgeschiedenis van specifieke steden of regio's centraal stonden. Het eerdergenoemde boek van Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, is het meest relevant als enige lokale studie beschikbaar voor de gekozen regio. Door middel van dagboekonderzoek weet Van der Boom een gedetailleerde beschrijving te geven van het leven en de stemming in Den Haag tijdens de oorlog. De bevrijding komt hierin echter kort ter sprake doordat dit onderwerp niet de

⁶ J. S. Bartstra, 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa 1940-1945', in: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *Mededelingen en verslagen afdeling letterkunde nieuwe reeks* (Amsterdam 1955) 176.

⁷ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden - Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008) 401.

focus van het boek is. Een grondige beschrijving van de stemming blijft achterwege. Wel constateert hij, zoals we eerder zagen, een zekere vorm van onvrede die voor teleurstelling zorgde. In hoeverre deze teleurstelling vaker voorkwam blijft onduidelijk. Lokale studies van steden buiten deze regio constateren deze chaos en verwarring eveneens. In *Rotterdam en de Tweede Wereldoorlog*, geschreven door de historicus J. L. van der Pauw, wordt vooral het handelen van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) beschreven. Nadat de capitulatie op 5 mei inging, kwamen de BS bovengronds waardoor schermutselingen met de nog aanwezige Duitse soldaten plaatsvonden. De onderhandelingen tussen de Duitse *Kampfkommandant* van Rotterdam en de BS en de daarbij voorkomende chaos vormen de kern van het bevrijdingsverhaal. Een andere lokale studie over de stad Zwolle behandelt de bevrijding in zijn geheel nauwelijks. In het boek *Als een stootje in de Maalstroom* komen de auteurs tot de conclusie dat de bevrijding een groot feest en geschenk was dat elk jaar herdacht moest worden als gift voor de bevrijders.⁸ Kortom, voorgaand onderzoek heeft niet eerder aandacht besteed aan de stemming van gewone mensen tijdens de bevrijding in West-Nederland. De hoofdzaak van onderzoekers is vooral wat er gebeurde tijdens de bevrijding, niet het sentiment van zij die dit meemaakten. Daarnaast ligt de focus in literaire werken vooral op de militaire en strategische aspecten van de Bevrijding.

Er moet dus een andere bron geraadpleegd worden om een beeld te krijgen van wat er onder het volk afspeelde. Daarom zal het overgrote deel van dit onderzoek gebaseerd zijn op dagboeken. Dagboeken zijn bijzonder bronmateriaal omdat de gedachtes en belevenissen van dagboekschrijvers veelal opgeschreven werden op de aangegeven dag. Een dagboek was een veilige omgeving waarin alles werd opgeschreven zonder dat men bang hoefde te zijn voor een ongewenste meelezer. Een dagboek werd daarnaast veelal in een schrift of agenda bijgehouden waardoor hij eenvoudig te verstoppen was. Door de censuur op post hadden brieven deze veiligheid bijvoorbeeld niet. Daarom geven dagboeken een bijzonder inzicht in het dagelijks leven en de perceptie van mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Doordat dagboeken tijdens de oorlog in grote aantallen bijgehouden zijn, is veel bijzonder informatief materiaal bewaard gebleven. Niet alleen dagelijkse bezigheden, ook de algemene stemming onder de bevolking en eigen mening over gebeurtenissen tijdens de oorlog werden genoteerd. Dit maakt een dagboek als bron zeer relevant materiaal om de

⁸ J. Hagendoorn e.a., *Als een stootje in de maalstroom Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle 1985) 150.

perceptie van het volk te bestuderen. Onderzoekers als Van der Boom, Bartstra en Van der Heijden maakten hier al gebruik van. Een beperking van dagboeken is, dat een dagboek op zichzelf niet veel betekenis heeft. De mening van één schrijver kan niet spreken voor een stad, regio of land. Door het gebruik van veel dagboeken uit dezelfde regio geschreven door mensen van verschillende leeftijd, occupatie en sekse kan weldegelijk een trend ontdekt worden.

Voor dit onderzoek zijn 86 dagboeken gelezen afkomstig uit Den Haag, Leiden, Haarlem, Delft en omstreken. Uiteindelijk zijn 66 dagboeken gebruikt voor het bronnenonderzoek. Deze zijn allen geselecteerd op het criteria 'bruikbaarheid'. Dit is een vaag begrip wat meer uitleg benodigd. Een dagboek waarin enkel en allen vermeld werd wat er gegeten was, waar iemand geweest was en hoe laat de schrijver van het dagboek was gaan slapen kan niet als zodanig bruikbaar worden beschouwd voor dit onderzoek. Wanneer een dagboekschrijver in zijn dagboek zijn gedachten, mening of zorgen weergaf over bijvoorbeeld de oorlogsvoering of de toekomst van Nederland kan dat wel als bruikbaar worden beschouwd. Opmerkingen over de algemene stemming onder het volk zijn daarbij ook van belang voor het onderzoek. Dagboekschrijvers hadden namelijk kennis van wat er binnen het gezin, de straat en misschien zelfs de stad afspeelde, afhankelijk van hoeveel contact ze hadden met anderen.

Naast het criteria bruikbaarheid zijn de dagboeken zo gekozen dat mensen van verschillende bevolkingslagen gerepresenteerd worden. Er is hierbij gekeken naar het beroep, leeftijd en geslacht van de dagboekschrijvers. Voor het bronnenonderzoek zijn dagboeken gebruikt van onder andere leraren, professoren, zusters, doctoren, schilders, werklozen, wetenschappers, huisvrouwen en scholieren. De schrijvers waren dus afkomstig uit allerlei vakgebieden, zoals te zien is in tabel 1. Bovendien was één op de tien dagboeken van schrijvers onder de twintig jaar, was veertig procent van de dagboeken geschreven door vrouwen en kwam de helft van de dagboekschrijvers uit Den Haag. In deze stad zijn de meeste dagboeken geschreven in West-Nederland, naast Amsterdam en Rotterdam. Vanwege privacy redenen zijn twee namen van dagboekschrijvers onbekend. De familie heeft ervoor gekozen de naam van de schrijver niet bekend te maken.

Tenslotte zullen enkele opmerkingen gemaakt worden over de opbouw van dit onderzoek en de keuze voor de ruimte en tijd. Dit onderzoek is opgebouwd in drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zal kort de bevrijding van Nederland geschetst

worden vanaf Dolle Dinsdag tot 8 mei. Daarnaast zal een paragraaf besteed worden aan de manier waarop dagboekschrijvers reflecteerden op de oorlogsvoering in voorgaande oorlogsjaren. Het nauwlettend volgen van de geallieerde legers gebeurde namelijk al voor de naderende bevrijding. Het tweede hoofdstuk zal de periode vanaf 1 april tot 4 mei 1945 behandelen. Op basis van de dagboeken wordt onderzocht wat de perceptie van de dagboekschrijvers was betreffende de oorlogsvoering, de gevolgen van de Hongerwinter en zorgen om de toekomst. Dit zal thematisch en niet op basis van stad gebeuren. Uit het bestuderen van de dagboeken bleek namelijk dat de dagboekschrijvers in de verschillende steden dezelfde sentimenten deelden ongeacht hun woonplaats. Zo blikte bijvoorbeeld iedereen op 1 april, eerste paasdag, terug op vijf jaar oorlog en hoopte men de volgende feestdag in vrijheid te mogen vieren. In het derde en laatste hoofdstuk zal de beleving van de bevrijding en de nasleep ervan aan de hand van drie verschillende sentimenten worden weergegeven.

De regio West-Nederland, beperkt tot de steden Den Haag, Leiden, Delft en Haarlem, is gekozen als aandachtspunt voor dit onderzoek omdat deze steden een aantal overeenkomsten vertonen. Zo zijn alle steden tot en met het moment van de officiële capitulatie op 6 mei bezet gebleven door Duitse troepen. Deze troepen bleven informeel aan de macht tot het moment dat de Canadezen de steden binnen trokken op 8 mei. Tevens heeft de Hongerwinter in alle steden tot op het laatste moment voor slachtoffers gezorgd. Pas met de voedseldroppings van 29 april werd de voedselvoorziening in deze steden langzaam beter. Deze vier grote steden en de gebieden daaromheen deelden dus een gezamenlijke geschiedenis aan het eind van de oorlog. Amsterdam, Utrecht en Rotterdam zijn achterwege gelaten omdat de regio anders te groot zou worden. In deze drie steden zijn veel dagboeken geschreven waardoor het interessanter zou zijn om deze steden apart te onderzoeken. Er is gekozen om het onderzoek beperkt te houden van 1 april tot 20 mei. 1 april is de startdatum omdat deze maand gezien kan worden als de laatste oorlogsmaand voor West-Nederland. Daarnaast worden 1 en 2 april, de paasdagen, in de dagboeken door alle schrijvers beschreven als de laatste feestdagen in oorlogstijd. Voor 20 mei is gekozen omdat veel dagboekschrijvers vervallen in hun oude leefpatronen en stoppen met schrijven. Dit levert een tekort aan relevante informatie op waardoor 20 mei als einddatum gebruikt wordt.

Hoofdstuk 1: De weg naar bevrijding

Na een snelle opmars door Frankrijk werd op 4 september 1944 op Radio Oranje vol vreugde omgeroepen dat de *Liberators* in Breda zouden zijn. Minister-president Pieter Gerbrandy maakte een fout bij het lezen van een inlichtingenrapport geschreven door een Britse tankcommandant. Deze omschreef een straat genaamd 'Bredasebaan' en een café genaamd 'Café Breda', waardoor Gerbrandy dacht dat de Britse troepen de Nederlandse grens hadden overgestoken.⁹ Op dinsdag 5 september, een dag nadat dit 'nieuws' bekend werd gemaakt raakte het Nederlandse volk in een feeststemming terwijl de Duitsers en hun sympathisanten in paniek wegvluchtten. De festiviteiten waren echter tevergeefs. In werkelijkheid waren de geallieerden gestopt voor de Nederlandse grens zonder te weten wat de volgende stap zou zijn.

Zuid-Nederland bevrijd

De bevrijding van Nederland had geen prioriteit voor de geallieerden omdat deze bij Duitsland lag. Hierdoor verliep de opmars in Nederland langzaam met op 12 september de bevrijding van de dorpjes Mesch en Noordbeek. Op 14 september werd Maastricht ingenomen nadat Duitse troepen de nacht ervoor de stad waren ontvlucht.¹⁰ Begin september kwam de vraag op in het geallieerde kamp waar men heen moest. Bernard Montgomery, bevelhebber van het Britse Tweede Leger, wilde via Nederland omtrekken om zo de *Westwall* te omzeilen en Duitsland binnen te vallen vanuit het westen. Op deze manier hadden de geallieerden Nederlandse havens als aanvoerpunt voor voorraden. Dwight D. Eisenhower, de Amerikaanse bevelhebber, wilde juist een breed front creëren. Een compromis tussen beiden werd gesloten: een breed front met het zwaartepunt bij Montgomery's legereenheid.¹¹ Deze beslissing leidde op 17 september tot operatie *Market Garden*. De operatie had als doel door middel van luchtlandingstroepen de bruggen bij Son, Veghel, Grave, Nijmegen en Arnhem in te nemen. Tegelijkertijd zou een Brits legerkorps Nederland binnen trekken om via de veroverde bruggen door te stoten naar het IJsselmeer en de Duitsers in West-Nederland in te sluiten. Daarnaast was het van belang dat V-1 en V-2

⁹ Ad van Liempt, *Na de bevrijding - De loodzware jaren 1945-1950* (Steenwijk 2014) 7.

¹⁰ Ibidem, 10-11.

¹¹ Christ Klep en Ben Schoenmaker, *De bevrijding van Nederland 1944-1945: Oorlog op de flank* ('s-Gravenhage 1995) 52.

lanceerinstallaties, Hitlers wonderwapens die het oorlogstij moesten keren, ten noorden van de grote rivieren onschadelijk werden gemaakt.

De opmars in het zuiden van Nederland liep echter vast bij Arnhem. Er was onverwacht veel tegenstand van Duitse eenheden, een factor waar geen rekening mee gehouden werd. Op 3 september hadden twee ervaren Duitse tankdivisies namelijk het bevel gekregen naar Arnhem te vertrekken om daar aangesterkt te worden door veteranen afkomstig van het Oostfront. Bovendien was er in de omgeving Arnhem sprake van een uitrustingswissel tussen twee andere Duitse tankdivisies waardoor veel zwaar materiaal achterbleef. Door het onverwacht felle verzet van ervaren en goed uitgeruste eenheden moest het offensief halt houden bij Nijmegen.¹²

Honger in het Noorden

Doordat *Market Garden* mislukte kwam het noorden van Nederland terecht in een bijzondere episode binnen de Nederlandse geschiedenis, de Hongerwinter. Terwijl de gevechten in het zuiden op gang kwamen, riep de overheid vanuit Londen op tot een spoorwegstaking. Dit moest ervoor zorgen dat Duitse troepen en materiaal hinder zouden ondervinden in hun verplaatsing naar het zuiden. Hierdoor viel ook de toevoer van andere producten naar het westen stil. De spoorwegstaking had uiteindelijk weinig effect op Duitse troepenverplaatsingen. De Duitse autoriteiten lieten treinbestuurders over komen om het werk van de Nederlandse Spoorwegen over te nemen. Daarnaast stelde Arthur Seyss-Inquart, de Rijkscommissaris van Nederland, een embargo in voor al het transport van voedsel en andere goederen naar het westen als straf voor de spoorwegstaking. Dit embargo viel precies in de periode dat de voorraden van de westelijke steden voor de winter aangevuld zouden worden, wat leidde tot een voedselinname van slechts 340 calorieën in februari 1945.¹³

Hans Hirschfeld, Secretaris-generaal van de handel, nijverheid en scheepvaart wist met succes dit embargo te stoppen, maar het was al te laat. De tekorten waren te groot. De strenge vorst en een benzinetekort zorgden er tevens voor dat schepen het voedsel niet langer naar het westen konden verplaatsen waardoor een hongersnood ontstond. Doordat Zuid-Nederland bevrijd was viel ook de kolentoevoer vanuit Limburg stil met een tekort aan

¹² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlogdeel Xa* ('s-Gravenhage 1981) 334-335.

¹³ Van der Boom, *Den Haag en de Tweede Wereldoorlog*, 220.

warmtebronnen als gevolg.¹⁴ Onderzoek van de historicus G. Trienekens heeft ons gewezen op een vierde reden voor het leed van het Nederlandse volk tijdens de Hongerwinter, namelijk het politieke spel tussen Engeland, de Nederlandse regering en Duitsland. Het duurde tot bijna de laatste dagen van de oorlog alvorens de geallieerden Nederland te hulp schoten.¹⁵ In Leiden was de situatie vanaf september al bijzonder slecht door de stopzetting van gas en elektriciteit. Den Haag volgde niet veel later op respectievelijk 20 november en 13 oktober. Veel huishoudens moesten gebruik maken van de Tielman & Dros centrale keukens aan de Langegracht. Door de toenemende drukte waren aan het eind van de oorlog 26 uitdeelposten actief in Leiden.¹⁶

Naast de problemen rondom voedseltekorten en een gebrek aan warmtebronnen kampte het westen met een grote leegroef door Duitsland. In de eerste plaats werden de havens van Rotterdam en Amsterdam vernietigd en alle fabrieken die niets met de voedselproductie te maken hadden werden leeggeroofd. In de tweede plaats werden systematisch paarden, koeien, varkens en ander vee gevorderd. Voor de paardenvorderingen verscheen in de herfst een speciaal commando uit Duitsland, welke in de periode van september tot april meer dan 46.000 paarden en 180.000 stuks vee vorderde. Ten derde werden systematisch textielvoorraden gevorderd. Elk gezin moest 72,50 gulden aan textielwaarde inleveren.¹⁷ Verder kampte Den Haag met steeds meer bombardementen vanwege de V-1 en V-2 lanceerinstallaties die hier gelokaliseerd waren. De geallieerden trachtten de installaties in het Haagse Bos tot zwijgen te brengen met een grootschalig bombardement. De bommen misten echter hun doel en kwamen terecht op het Bezuidenhout. Meer dan 3.300 gebouwen waren vernietigd of beschadigd, 520 mensen verloren hun leven en 12.000 mensen raakten dakloos door het Bezuidenhout bombardement.¹⁸ Tenslotte nam vanaf eind november het aantal razzia's toe om alle mannen tussen zeventien en veertig mee te nemen. Deze mannen moesten werken aan verdedigingslinies of in Duitse fabrieken. Duitsland kampte namelijk met een personeelstekort.

¹⁴ De Jong, *de Tweede Wereldoorlog Xb*, 160.

¹⁵ G. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995) 78.

¹⁶ Alphons Siebelt, *Gids voor Leiden in de Tweede Wereldoorlog beschreven in 650 adressen* (Leiden 2011) 45.

¹⁷ De Jong, *de Tweede Wereldoorlog Xb*, 73.

¹⁸ Van der Boom, *Den Haag en de Tweede Wereldoorlog*, 235.

De bevrijding van Noord- en West-Nederland

Nadat de aanval op het zuiden mislukt was kwam het Nederlandse front stil te liggen. Er werd nog enige strijd geleverd in Zeeland met als doel de Scheldemonding veilig te stellen zodat de Antwerpse haven gebruikt kon worden. Eind oktober gaf het Duitse garnizoen in Middelburg zich over en was Zeeland bevrijd.¹⁹ Hierna volgden langere tijd geen militaire acties aan het Nederlandse front. Dit was allereerst te wijten aan de geallieerde focus die op het oosten bij Duitsland lag met als belangrijkste doel Duitsland te ontzetten. Daarnaast heerste grote angst voor zware verliezen die geleden zouden worden bij een eventuele inname van West-Nederland door inundaties.²⁰ Pas op 30 maart overschreden Canadese troepen de Duits-Nederlandse grens in de Achterhoek, waarmee de bevrijding van Noord- en Oost-Nederland kon beginnen. Het doel was de Duitse troepen in Nederland van Duitsland te scheiden en een bevoorradingslinie aan te leggen tussen Arnhem en Zutphen. Een aanval op West-Nederland vond nog altijd niet plaats door inundaties en onderhandelingen met Seyss-Inquart.²¹

De geallieerde zorgen waren terecht, Vesting Holland zou zich niet zonder slag of stoot overgeven. Albert Speer, minister van bewapening, en Seyss-Inquart hadden in maart 1945 overleg over Hitlers bevel om in Nederland de tactiek van de verschroeiende aarde toe te passen. Zowel Speer als Seyss-Inquart negeerde deze strategie van Hitler. Seyss-Inquart vertrok snel naar Nederland om op 12 april gesprekken met de geallieerden op te starten. Hij stond hulp toe mits ze niet verder dan de Grebbelinie zouden optrekken. Dit was een van de laatste pogingen om zijn goede intenties te tonen om eventuele vervolgingen van zijn oorlogsmisdaden te ontlopen. De volgende dag organiseerde Seyss-Inquart besprekingen met Hirschfeld en Johannes Blaskowitz, commandant van de Duitse troepen in *Festung Holland*. Hij legde beide uit wat zijn plan was voor Nederland en dat hij Hitlers bevelen zou negeren. Blaskowitz had hier aanvankelijk als militair problemen mee, maar stemde uiteindelijk toch in met het plan. Wel zou hij Vesting Holland blijven verdedigen.²²

Terwijl de Canadese aanval bij Arnhem werd ingezet, begonnen Seyss-Inquart en Britse vertegenwoordigers gestaag aan onderhandelingen over het staken van

¹⁹ Klep en Schoemaker, *Oorlog op de flank*, 202.

²⁰ J. Dankers en J. Verheul, *Bezet Gebied Dag In Dag Uit - Nederland en Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog Een chronologisch overzicht* (Haarlem 1985) 145.

²¹ Ibidem, 146.

²² Hendrik van der Zee, *De Hongerwinter - Van Dolle Dinsdag tot Bevrijding* (Amsterdam 1979), 200-201.

oorlogshandelingen richting West-Nederland. Seyss-Inquart was de eerste die met dit verzoek kwam op 15 april. Indien de Britten instemden met het stoppen van hun oorlogshandelingen zou Duitsland geen verdere vernielingen en inundaties uitvoeren. Terwijl West-Nederland honger bleef lijden, staakten de geallieerden de opmars naar het westen ter hoogte van de Grebbeberg. De opmars naar het noorden bleef gestaag doorgaan.²³ Tegelijkertijd werd er gesproken over de bevoorrading van de steden Rotterdam, Den Haag, Leiden en Amsterdam. Na vier weken onderhandelen werd besloten dat vanaf 29 april West-Nederland vanuit de lucht bevoorrad kon worden.²⁴

Wat toen volgde waren onderhandelingen tussen de Canadese generaal Charles Foulkes, de Duitse generaal Blaskowitz en prins Bernhard over de overgave van *Festung Holland*. Seyss-Inquart was Nederland inmiddels per boot ontvlucht. De eerder afgesproken wapenstilstand zou op 5 mei overgaan in een algehele capitulatie. Deze zou in Wageningen getekend worden, in hotel De Wereld. Uiteindelijk werd deze één dag later getekend in een landbouwhogeschool in Wageningen. Blaskowitz kon niet op tijd aan alle eisen voldoen. Zo wilde hij zeker weten dat hij en zijn troepen niet in Russisch gevangenschap terecht zouden komen. Ondanks dat de officiële capitulatie op 6 mei getekend werd, achtte West-Nederland zich op 5 mei omstreeks acht uur al vrij. De 120.000 Duitse soldaten die nog aanwezig waren in het westen van Nederland werden geleidelijk ontwapend.²⁵ Op 8 mei trokken, na bijna vijf jaar bezet te zijn, geweest de Canadezen Den Haag, Leiden, Haarlem en Delft binnen.

Oorlogsvoering in de dagboeken

Het nadrukkelijk volgen van het front en hopen op een snelle bevrijding was iets wat sinds het uitbreken van de oorlog plaatsvond in dagboeken. In *'We leven nog' De stemming in bezet Nederland*, een boek geschreven door Bart van der Boom, wordt de stemming tijdens de oorlogsjaren in Nederland aan de hand van een aantal thema's weergegeven. Één van deze thema's is het oorlogsverloop. Van der Boom concludeert dat vanaf de Nederlandse nederlaag in 1940 al door dagboekschrijvers vertrouwen was op een snelle bevrijding. Elke overwinning en nederlaag van de Duitse Weermacht leidde tot discussie en speculatie onder de Nederlanders. De meeste Nederlanders hadden vertrouwen in een snel einde van de

²³ Klep en Schoenmaker, *Oorlog op de flank*, 310.

²⁴ Van der Zee, *De Hongerwinter*, 208.

²⁵ Paul Arnoldussen en Albert de Lange, *Finale mei: het einde van de oorlog in Nederland* (Amsterdam 1995) 13.

bezetting. Duitse successen werden weggeredeneerd of ontkend.²⁶ In 1942 ontstond er echter een dip in het vertrouwen vanwege oorlogsmoeheid, een koude winter, Duitse overwinningen in Afrika en Rusland en door Japanse overwinningen in Azië. Men kreeg het idee dat de oorlog nergens heen ging. Ook Bartstra merkte deze omgeslagen stemming op. Pas wanneer de Weermacht vastliep bij Stalingrad en El Alamein nam 'de juichkreet' onder de Nederlanders weer toe. Men geloofde weer in de bevrijding. Wachten bleef volgens de dagboekschrijvers de belangrijkste bezigheid, terwijl het nieuws optimistisch werd gevolgd.²⁷ Toch bleven momenten van onzekerheid voorkomen: "Bij de bevolking in bezet gebied versterkten de berichten over het Ardennenoffensief de toch al bestaande gevoelens van teleurstelling."²⁸ De Jong constateert dat het laatste tegenoffensief van Duitsland in december 1944 bij dagboekschrijvers onzekerheid veroorzaakte. Daarnaast bleek ondanks de aanwezigheid van voldoende voedsel in de eerste oorlogsjaren, dat mensen ook toen al bang waren voor ondervoeding en eenzijdig eten. Men zag mensen magerder worden maar verhongerde zelf niet.²⁹

Conclusie

Al met al kan geconcludeerd worden dat de bevrijding van Nederland erg haperde. Nederland heeft veel moeten doorstaan om uiteindelijk bevrijd te worden van haar Duitse overheersers. Waarom Duitsland zo standvastig was om Nederland te behouden had onder andere te maken met strategische redenen. Allereerst werden de westelijke provinciën gebruikt om de Engelse steden te bombarderen met de V-1 en V-2, nadat Frans gebied verloren was. Daarnaast bezaten de steden Amsterdam en Rotterdam belangrijke havens die de geallieerden konden gebruiken in hun opmars naar Berlijn. Tenslotte was Nederland een 'vruchtbaar land' tijdens de oorlog waaruit veel voedsel, mannen, kledij, dieren, machines enzovoort. werden gestolen om in te zetten voor de oorlogsindustrie. Daarom werd Arnhem fel verdedigd en duurde het lang voordat de Westerschelde monding weer geopend kon worden. Het noorden van het land werd pas in april 1945 binnengevallen en met vier weken geheel veroverd. Het westen bleef tot 6 mei bezet. Pas met de officiële capitulatie van de Duitse troepen op 6 mei konden ook hier de festiviteiten beginnen.

²⁶ Bart van der Boom, *'We leven nog' De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 100-104.

²⁷ Ibidem, 108-111.

²⁸ De Jong, *de Tweede Wereldoorlog Xb*, 791.

²⁹ Van der Boom, *'We leven nog'*, 70-73.

Hoofdstuk 2: De laatste oorlogsmaand

“Was ik maar dood’, wenste ik daarnet. Waarom? Ik ben zat van dat ploeteren om in leven te blijven. Ik durf niet aan de toekomst te denken, want ik heb een ideaal. Ja, niets aan m’n huiswerk gedaan en ik ben bang dat de school weer zal beginnen. Daarom zal het mij niets meer kunnen schelen als ik de bevrijding niet meer beleef. Een andere bevrijding is dan wellicht m’n deel. Een bevrijding van deze wereld, waar je een ander omlaag moet trappen om zelf hoger te komen of om zelf in leven te blijven. Deze wereld van egoïsme. Niemand begrijpt me en dat maakt me zo moedeloos.”³⁰

Dit citaat is afkomstig van de zestienjarige puber F. J. Wijkhuizen uit Delft. Hij had als puber in oorlogstijd veel moeite met de stand van zaken. Dit raakte hem persoonlijk sterk omdat hij, zo blijkt uit zijn dagboek, geen ouders of vrienden had die hem konden helpen met zijn gevoelens. De laatste oorlogsmaand was niet alleen voor Wijkhuizen, maar voor heel West-Nederland een moeilijke periode. Dagboekschrijvers in de vier steden kampten al met voedseltekorten welke met de week groter werden. Mensen waren afhankelijk van gaarkeukenen en het Zweedse en Zwitserse Rode Kruis die nog enigszins hulp aanboden met de levering van brood en margarine. Verder stond West-Nederland er alleen voor. Daarnaast speelde het oorlogsverloop in het dagelijks leven van mensen een grote rol. Men trachtte constant te achterhalen wat de locatie van de geallieerden was en waar ze heen gingen. Bovendien was er een kleine groep dagboekschrijvers die reflecteerden op vijf jaar bezetting en een toekomstbeeld voor ogen hadden waaraan Nederland en een toekomstige internationale organisatie moesten voldoen. Aan de hand van deze drie thema's zal de perceptie in de laatste oorlogsmaand onderzocht worden.

De strijd om in leven te blijven

Het eerste grote thema dat speelde onder de dagboekschrijvers was de honger. Honger bleef een groot probleem onder de dagboekschrijvers ondanks de naderende bevrijding. Meneer C. L. M. Kerkhoven, een vijftigjarige professor afkomstig uit Voorburg, merkte deze honger op wanneer hij in de rij stond bij een van de gaarkeukenen. “Om kwart voor elf naar

³⁰ F. J. Wijkhuizen, *Dagboek*, 38 (10 april 1945).

de I.K.B.-keuken. Als je zo in de rij staat onder de mensen dan hoor je pas hoeveel ellende er heerst, en vooral honger en nog eens honger, mensen zien er ellendig uit en toch nog steeds hoop in aller harten dat het gauw is afgelopen en dat we gauw bevrijd mogen worden.”³¹ Fie van Baaren, een Delftse huismoeder van vijfenveertig, beschreef de honger als volgt: “Thuis is het ook honger en ik heb zelfs wel eens het eten van de poes opgegeten; mijn broer is zoo erg vermagerd, dat hij niet meer lopen kan en niet verder dan de tuin en de keuken komt. Voorlopig mag hij niet meer werken; zijn benen en kaken zijn zo vermagerd, het is een ontzettend gezicht. (...) Wij zijn allemaal zoo oorlogsmoe, niet eens het eten, maar de druk is al zoo erg. Bij ons in Holland is het vreeselijk; langzamerhand hongeren wij uit.”³² De honger werd zo erg dat tegen de tijd dat voedselvoorraden bijna geheel leeg waren Rudolf Jacob Lodewijk Simons, een veertigjarige ondergedoken joodse man in Den Haag met een vervalste identiteitskaart, het volgende constateerde: “Het is een gewoon verschijnsel, dat men in winkels of op straat mensen ziet huilen, omdat iemand hun plaats heeft ingenomen of omdat ze hun bonnen vergeten zijn.”³³ Van de 66 dagboekschrijvers constateerden 46 dat zij zelf of de mensen om hen heen honger leden. Zij leefden van een minimaal rantsoen en waren afhankelijk van gaarkeukens of de hulp van het Rode Kruis. Honger kenmerkte dus grotendeels de samenleving in deze laatste maand en zorgde voor grote teleurstelling en wanhoop bij de dagboekschrijvers.

Men kampte naast de honger ook met andere problemen. Er waren geen warmtebronnen meer te verkrijgen en gas, water en elektriciteit waren afgesloten. Koken en het warm houden van eten werd problematisch, net als het opwarmen van het huis. “De laatste aprildagen waren overwegend koud. Als gevolg van brandstoffenschaarste waren wij al lang opgehouden met stoken. Alleen als er gekookt werd en het 'wandkacheltje' in gebruik was - met papier, erg fijn gehakte hout en kolen - liep de temperatuur in de woonkamer wat op.”³⁴, aldus de vijfenveertigjarige J. S. Bartstra, een oud professor die actief was in het verzet. Het wegvallen van de warmtebronnen zorgde naast de honger voor een toenemend aantal zieken en stergevallen. Zo ook in Leiden: “Wij kregen vanmiddag onverwachts het doodsbericht van de negentienjarige dochter van van Wijngaarden, de directeur van het Museum van Oudheden, wat ons erg trof want al had Kees W. in geen drie dagen op het

³¹ C. L. M. Kerkhoven, *Dagboek*, 83 (22 april 1945).

³² Fie van Baaren, *Dagboek*, 36 (28 april 1945).

³³ Rudolf Jacob Lodewijk Simons, *Dagboek*, 841 (1 mei 1945).

³⁴ J. S. Bartstra, *Dagboek*, 249 (eind april 1945).

museum gezien, hij wist niets van haar ziekte af. Dit is een groot gemis voor deze familie, te meer de moeder ziekelijk is door ondervoeding.”³⁵ Trudy Braat-Bertel, de zesentwintig jaar oude welgestelde huisvrouw uit Oegstgeest, realiseerde zich dat zelfs mensen in rijkere kringen aan honger overleden. Evenzo schreef Han de Wilde, een negenendertig jaar oude Leidenaar die bekend stond om zijn beddenzaak op de Breestraat: “Verder is het de dood in de pot. De dagen vliegen om dankzij bakkerijcontroles, spitten, zaaien en planten in mijn beide volkstuintjes, houthakken en boodschappen lopen (want fietsen is nog steeds hoogst gevaarlijk; nog iedereen dag worden fietsen gevorderd!), maar het leven is dor, eentonig en uitzichtloos.”³⁶ De Nederlandse samenleving verzwakte dus. Mensen stierven door honger en kou, men werd emotioneel zwakker bij de kleinste tegenslagen en de dagen waren uitzichtloos.

Niet iedereen ervoer deze laatste maand als wanhopig. Zo waren er families die nog beschikten over een redelijke voedselvoorraad. Ook werden sociale contacten in stand gehouden. Zo vierde de familie van Th. Witting, een vijfendertig jaar oude huisvader uit Ypenburg, Pasen met een 'goed' ontbijt: “Om half acht zijn moeder, Jopie, Jantje en ik naar de mis gegaan en te communie geweest. Moeder heeft een koek gebakken. Van de keuken was het bietensoep. 's middags heb ik met de kinderen en de mecanodoos gespeeld. Vanavond eten we pap en soep.”³⁷ Naast het vieren van Pasen, trouwdagen en verjaardagen bleef het geregeld bij elkaar komen en onderhouden van sociaal contact belangrijk, bijvoorbeeld bij Van Riemsdijk, de ex-marinier uit Den Haag: “'s Middags om twee uur werd door Betsy, mevr. Grelinger en Dr. Keilholz ten huize van den laatstgenoemden muziek gemaakt. Na afloop was er een luisterrijke borrel met allerlei lekkere dingen. O.a. een overvloed aan overheerlijke appelbeignets, broodjes met gerookte makreel, radijs enz. Daarna een diner dat er zijn mocht dezen tijd! Kabeljauw, aardappelen, sla (alles in overvloed), besproeid met een heerlijke Hongaarse wijn; vervolgens vleesch (rosbief), aardappelen met andijvie.”³⁸ Ook J. M. G Beelen, een achttienjarig schoolmeisje uit Haarlem, bleef ondanks de honger minstens één keer per week sporten: “Ik ga tennissen! Rietje Bonaicus mag nu ineens niet. Vanavond ben ik naar A. v.d. Ham gegaan en naar L. Nieland.

³⁵ W.G. J. Braat-Bertel, *Perzisch kleed voor een kistje aardappels - Oegstgeest 1940-1945: Uit het dagboek van Trudy Braat-Bertel* (Oegstgeest 2010) 147 (21 april 1945).

³⁶ A.D. van Berge Henegouwen en J.A. van Doorn-Beersma, *Oorlogsdagboek Han de Wilde* (Leiden 2015) 571 (21 april 1945).

³⁷ Th. Witting, *Dagboek*, 45 (1 april 1945).

³⁸ Van Riemsdijk, 67 (2 april 1945).

Die gaan allebei.”³⁹ Naast het tennissen zag ze ook haar vrienden waar ze geregeld mee optrok. In totaal waren dertien dagboeschrijvers in de laatste oorlogsfase voorzien van voldoende eten dankzij voorraden die tijdens de oorlog waren opgebouwd. Daarnaast bezaten ze over voldoende financiële middelen om meer eten op de zwarte markt te verkrijgen. Deze personen kwamen vooral uit welgestelde kringen en rijkere families.

Uit het voorgaande blijkt dus dat mensen naast honger en kou in deze laatste maand ook momenten van vreugde ervaarden. Het grootste moment van vreugde onder de dagboeschrijvers in deze maand vond echter plaats op 29 april, wanneer er voedseldroppings plaatsvonden. J. H. Kasten, een vijftenzestig jaar oude technisch ambtenaar in Leiden, vatte dit mooi samen: “In den middag heerschte er groote vreugde toen zeer vele zware bommenwerpers levensmiddelen voor de bevolking uitwierpen op 't vliegveld Valkenburg. Een groote enthousiaste menigte op de daken en schoorstenen der huizen en op de spoorbomen sloeg het schouwspel gade. Het was een Imposant gezicht. De nood is hier hoog gestegen, maar goddank is de redding nabij. Zo hopen wij dat elk uur het verlossende woord vrede kan weergalmen over de lage landen.”⁴⁰ Ook Mia Boeree, een tienermeisje uit Leiden die veelal buiten was met vriendinnen, schreef over de voedseldroppings in haar dagboek: “kreeg koffie met echte melk thuis aan den maaltijd en wat een geschenk v. Engelsche vliegtuigen, grote zware bommenwerpers, die niemand voor serieus had genomen als niet werkelijk de pakketten neerkwamen op de vliegvelden, bij Valkenburg. Het was als Dolle Dinsdag, de menschen klommen op de daken, wuifden met zakdoeken, jubelden en de piloten groetten terug. Iedereen had nu het gevoel, de oorlog is nu afgelopen, want dat is in volle oorlogstyd niet mogelijk!”⁴¹ Wat dit laatste stukje bijzonder maakt is dat Mia constateert dat de oorlog al afgelopen is voor haar, hetgeen pas een week later gebeurt. Vijf dagboeschrijvers zagen in dat dergelijke hulp van de geallieerden nooit eerder had kunnen plaatsvinden.

A. F. Koenraads, een veertigjarige onderwijzer uit Delft, vatte deze armada aan vliegtuigen anders op: “Sceptici vragen zich nu af, wat ze straks van al het ingeworpene op tafel zullen zien. Geheel ongelijk hebben ze niet. Dat er ergens wat aan de strijkstok blijft hangen, ach dat is nog niet het ergste. Het ergste is juist, dat we met zo'n gift uit de lucht, in

³⁹ J. M. G. Beelen, *Dagboek*, 744 (13 april 1945).

⁴⁰ J. H. Kasten, *Dagboek*, 36 (29 april 1945).

⁴¹ Mia Boeree, *Dagboek*, 74 (29 april 1945).

leven gehouden moeten worden. Ik kan maar steeds de gedachten niet van me afzetten dat die hele ontketende armada ons geen stap verder bij de bevrijding heeft gebracht, ja dat ze hoogstens voor ons allen een dag voedsel heeft gebracht. Hoeveel te liever, had ik uit die kisten, parachutisten zien landen.”⁴² Ook J. A. Ladan, dertigjarig technisch tekenaar uit Den Haag, merkte op dat er kritiek heerste op de voedseldroppings. “R.A.F. zal pakketten met levensmiddelen uitwerpen. Dit is onderwerp van zeer heftige discussie!!! Men noemt het waanzin.”⁴³ Zij zijn binnen het dagboekonderzoek de enige dagboekschrijvers die zich negatief uitlieten over de voedseldroppings, de rest toonde uitzinnige vreugde. In Leiden en Haarlem gingen de droppings overigens mis. De Leidse beddenverkoper Han de Wilde vermeldde dat bij een aantal mensen het egoïsme de overmacht nam: “Helaas hebben enkele Katwijkers hun handen niet thuis kunnen houden en zijn ze aan het roven geslagen door of blikken open te snijden of bij zich te steken. Ze zijn gegrepen, hebben een stevig pak slaag gekregen, hebben met een bord om hun nek gestaan, waarop stond 'ik ben een dief'. Hun namen zullen in de kerk worden afgelezen, wat voor Katwijkers wel iets beteekent!”⁴⁴

Oorlogsnieuws

Een tweede belangrijke zorg was de oorlogsvoering en de onzekerheid rondom de bevrijding. In de dagboeken bleek dat geallieerde vorderingen veel vreugde teweeg brachten. De vijfenveertigjarige lasser L. D. J. Thannhäuser uit Haarlem schreef begin april over de naderende geallieerden: “We zijn op het oogenblik allemaal vol moed, de berichten van alle fronten zijn meer dan goed, op verschillende plaatsen zijn de Amerikanen en Engelschen de Rijn overgestoken en dit is ook voor ons land van zeer veel belang, in het bijzonder voor dat gedeelte waar wij wonen namelijk het noordelijke boven de groote rivieren. We hebben alle hoop dat ook wij met een paar weken bevrijd zullen zijn, en al zal het dan ook nog geen pot zijn! Allicht toch iets minder slecht dan nu.”⁴⁵ Naast de blijdschap en goede moed onder de mensen in Haarlem blijkt hier wederom dat men kampte met tekorten. Positief oorlogsnieuws zorgde desondanks toch voor vreugde. “Achterhoek vrijwel bevrijd. Weet verder niet veel, maar uit krant voldoende op te maken dat 't prachtig gaat!”⁴⁶, aldus de veertigjarige ambtenares C. D. M. van Erp Taalman-Kip uit Den Haag.

⁴² A. F. Koenraads, *Dagboek*, 538 (29 april 1945).

⁴³ J. A. J. A. Ladan, *Dagboek*, 47 (25 april 1945).

⁴⁴ Van Berge Henegouwen en Van Doorn-Beersma, *Dagboek*, 521 (30 april 1945).

⁴⁵ L. D. J. Thannhäuser, *Dagboek*, 132 (2 april 1945).

⁴⁶ C. D. M. van Erp Taalman-Kip, *Egocument*, 123 (4 april 1945).

Frontberichten brachten 38 dagboeschrijvers in een goede stemming, wanneer zij soortgelijk nieuws te horen kregen. Andere dagboeschrijvers beschreven hun reactie niet of waren terughoudend.

Een werkeloze man uit Wassenaar, de veertigjarige Johan L. van Soest, beschreef zijn gevoelens op een andere manier: "Paaschen met Duitschers geweest! 1 april, eerste paasdag, het front rolt, zelfs begint het in het oosten van het land; op de 2^e paaschdag sterker, steeds sterker. Maar hier!? Wel zijn veel Duitschers weg, maar steeds is de Ostkommandantur nog bezet, de wacht bij de telefooncentrale aanwezig... Blijdschap over de frontberichten, katerigheid dat hier nog niets is. Prachtig lenteweer, dat weer kil en regenachtig. Goede maaltijden, dan weer hol, leeg, hongerig gevoel, dat afschuwelijk geweld, in elk gezin hetzelfde!"⁴⁷ Er was sprake van enige vreugde wanneer de geallieerden dichterbij kwamen, maar ook een 'leeg' gevoel door het uitblijven van de bevrijding. Afwisselende optimistische en pessimistische gestemde berichten bleken vaker voor te komen, waaronder bij mevrouw Chr. Kroes-Ligtenberg, een dertigjarige huisvrouw uit Den Haag. Op 12 april schreef ze over het oorlogsnieuws: "Een schot van optimisme door de mensen, nu de berichten, vooral die uit Midden-Duitsland, zo gunstig zijn. Ook in ons land komt er schot in, en de verwachtingen van een spoedige bevrijding variëren tussen een paar dagen en een paar weken."⁴⁸ De dag erna constateerde ze een geheel andere stemming: "De stemming was vandaag niet zo opgewekt als gister. Het gaat alles vooruit, maar er is geen groot nieuws en de plotselinge dood van president Roosevelt werpt een schaduw over de komende overwinning."⁴⁹

Een ander voorbeeld van deze stemmingswisselingen komt uit het dagboek van meneer Kerkhoven, de veertigjarige professor. Hij beschreef de spanning op 18 april, wanneer geruchten rondgingen dat de geallieerden Den Haag spoedig zouden bereiken. "De mensen worden zenuwachtig en kribbig van de spanning. De dwaaste geruchten lopen iedere dag. Door het magnifieke weer loopt alles in zomerkleren en dan zie je pas goed, hoe armzalig mager iedereen en alles is."⁵⁰ Enkele dagen daarna schreef hij het volgende: "Volgens de laatste berichten zijn de bevrijdende troepen nog 3 km van Amersfoort verwijderd en zullen ze in bevrijd gebied voor ons gaan bidden. Nou, dan weten we het wel,

⁴⁷ Johan L. van Soest, *Dagboek*, 32 (5 april 1945).

⁴⁸ Chr. Kroes-Ligtenberg, *Dagboek*, 94 (12 april 1945).

⁴⁹ Ibidem, 95 (13 april 1945).

⁵⁰ Kerkhoven, 77 (18 april 1945).

dan duurt het nog eeuwen voor we hier verlost zijn.”⁵¹ Het vertrouwen dat men bevrijd zou worden nam af. A. G. M. Batelaan-Van den Berg, een veertigjarige huisvrouw uit Leidschendam, schreef op 5 april: “Doch nu, na de avond berichten is mijn hoop weer verminderd. De Duitsers bieden in oostelijk Nederland meer tegenstand dan aanvankelijk scheen.”⁵² 34 dagboekschrijvers vertoonden deze optimistische en pessimistische stemmingswisselingen. Berichten als 'waar blijven de geallieerden?', 'waarom worden wij overgeslagen?', 'ze zullen hier nooit komen?' en 'is het volgende week zover?' bleken bij 43 dagboekschrijvers voor te komen.

Een laatste bevinding die geregeld naar voren kwam in dagboeken was het gebrek aan juiste informatie. Eerder dit hoofdstuk werd al aangegeven dat de stroomvoorziening uitviel waardoor onder andere radio's stopten met werken. Bovendien werden nieuwsbladen bijna niet meer uitgegeven. Dit leidde ertoe dat een groot aantal oorlogsgeruchten door West-Nederland verspreid werden. “De hoop herleeft, vooral door alle geruchten, die de ronde doen. En al weten we langzamerhand wel wat geruchten waard zijn, je klampt je eraan vast als de drenkeling aan de strohalm.”⁵³, aldus C. E. A. C. Arnold-Mees, een veertigjarige dokter uit Den Haag. De geruchten die in omloop waren, gaven hem hoop. Hoe anders was dit bij meneer Koenraads, de onderwijzer uit Delft: “Ik zat nog niet op de fiets, toen mijn buurmeisje het me nieuws toeriep: 'Ze zijn de IJssel overgestoken'. Mijn eerste reactie is een soort sceptisme. Je gelooft niets meer en vooral nu, nu de laatste krant is weg gevallen, worden de werkelijk betrouwbare berichten al schaarser.”⁵⁴

De dagboekschrijvers reageerden wisselend op deze geruchten. Meer dan de helft probeerden deze geruchten te negeren omdat ze niet bevestigd konden worden, zoals meneer Koenraads dit deed. Een van de meest interessante geruchten en speculaties was een invasie aan de Nederlandse kust. Op 19 april hing er namelijk een 'rookgordijn' voor de Nederlandse kust, een gebeurtenis die niet beschreven wordt in de secundaire literatuur. Martinus Alexander Wertheim, een veertigjarige ondergedoken joodse man in Den Haag, schreef: “Op donderdag 19 april hangt er 's ochtends een rookgordijn langs de gehele kust. Men klimt op de daken om het te zien. Zouden de geallieerden nu werkelijk een landingsoperatie van zins zijn? Er wordt druk gevlogen; het is mooi zonnig weer, maar er

⁵¹ Kerkhoven, 81 (21 april 1945).

⁵² A. G. M. Batelaan-Van den Berg, *Dagboek*, 132 (5 april 1945).

⁵³ C. E. A. C. Arnold-Mees, *Dagboek*, 69 (14 april 1945).

⁵⁴ Koenraads, 524 (19 april 1945).

staat nog al wat wind. Mijn gastheer, die op het dak van een der gebouwen van de elektriciteitsfabriek is geklommen, heeft kunnen constateren, dat het gordijn van de Hoek van Holland tot ver Noordwaarts hing.”⁵⁵ Ook S. H. Sprang-Nortier, een vijfendertigjarige huisvrouw wonend met haar gezin aan het Rapenburg in Leiden, beschreef de geruchten rondom het rookgordijn: “'s Middags ging het praatje, dat er een rookgordijn zou hangen boven de kust van H. van Holland tot IJmuiden. Dergelijke praatjes hebben bijna geen vat meer op ons, maar toch, het was een kleine moeite, gingen Clara en ik toen naar de zolder om ons ervan te overtuigen, dat het niet waar was. Maar wie beschrijft onze verassing, toen wij ontdekten, dat er inderdaad boven de kust, voor zover die te zien is, een dikke wolkenbank hing! Dat moet dus betekenen: een invasie!”⁵⁶

Een invasie, terugtrekkende Duitsers of gewoon een mistbank? Dit soort speculaties verspreidden zich snel in de laatste maand van de oorlog. Zoals in het laatste citaat ook is te lezen, geloofde niet iedereen deze geruchten meteen. Bij de 34 dagboekschrijvers die stemmingswisselingen vertoonden, waren geruchten de grootste bron van optimisme en pessimisme. Dezelfde stemmingswisselingen bleken ook in Rotterdam plaats te vinden. In *Rotterdam en de Tweede Wereldoorlog* constateert Van der Pauw dat in april en mei pessimisme en optimisme elkaar snel afwisselden in Rotterdam. Deze afwisseling wordt in verband gebracht met het lange wachten op en de onzekerheid rondom de bevrijding.⁵⁷

Zorgen over de toekomst, reflectie op het verleden

Als laatste hielden een zestal dagboekschrijvers zich voorafgaand aan de bevrijding bezig met de toekomst van Nederland en keken ze terug op vijf jaar bezetting. Zij richtten zich vooral op de veranderingen binnen de Nederlandse samenleving die deze periode teweeg heeft gebracht. De vierenzeventig jaar oude Ernst Heldring, een oud Eerste Kamerlid wonend in Leiden, schreef: “Ons land hebben de verslagen indringers volkomen geruïneerd achtergelaten, veel verwoest, geïnundeerd en opzettelijk vernield of meegevoerd. Ik behoef dienaangaande niets te zeggen: het wordt voldoende geboekstaafd en de te verwachten moeilijkheden in het herstelwerk zullen het bevestigen. De moraliteit is op ontstellende wijze gezonken.”⁵⁸ Hij constateerde een daling van het moreel tijdens de bezettingsjaren en een ineenstortend land door de Duitse overheersing. Voorafgaand aan het onderzoek was

⁵⁵ Martinus Alexander Wertheim, *Dagboek*, 317 (20 april 1945).

⁵⁶ S. H. Sprang-Nortier en familieleden, *Dagboek deel 4 en 5*, 41 (19 april 1945).

⁵⁷ J. L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2006) 6.

⁵⁸ J. Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* (Groningen 1970) 1455 (5 mei 1945).

de verwachting gewekt dat meerdere dagboekschrijvers zouden reflecteren op het verval van de Nederlandse maatschappij door Duitse bezetters. Het bleek echter bij een handvol dagboekschrijvers voor te komen. De reden hiervoor was hoogstwaarschijnlijk de erbarmelijke toestand, zoals deze beschreven is in voorgaande paragrafen. Men was er vooral op gericht het gezin in levende te houden en de oorlog door te komen in plaats van reflecteren op het verleden.

D. van Elsas, de vijftigjarige procuratiehouder op een bankierskantoor in Den Haag, schreef zeer interessante passages over de oorlogsvoering en het moreel. Zo ook wanneer hij te spreken kwam over wreedheden gepleegd door Duitsland. “Hoe erg dat wel is toont de manier waarop elke generatie daar hunkert en streeft naar een frischen frohlichen krieg, toont de manier waarop dit volk als moderne hunnen dien frischen frohlichen krieg voert. Maar boven dit alles staat de walging die het wekt bij een geheele wereld der mensen, door de bloeddorstige behandeling van weerloozen. In deze periode 1939 – 1945 openbaar geworden in de concentratiekampen en gevangenissen. Honderdduizenden, neen miljoenen vertellen het niet na hoe walgelijk ze mishandeld zijn voor hun dood.”⁵⁹

Daarnaast keek men vooruit naar de toekomst van Nederland en de nieuwe wereldorde. Hier was procuratiehouder D. van Elsas eveneens zeer interessant. Zo vreesde hij voor de behandeling van Duitsland na de oorlog: “Een ieder kiese geen herhaling meer van 1919!!! Maar een radicale oplossing van elke gram Deutschtum, de wortel van het kwaad der 2 wereldoorlogen in 25 jaar tijd. Bestrijden van dat gevoel van het lichaam der naties om te voorkomen dat alles blijvend te gronde gaat.”⁶⁰ Duitsland moest niet bestraft worden, zoals dat na de Eerste Wereldoorlog gebeurd was met hoge herstelbetalingen, territoriale inperking en afschaffing van het Duitse leger etcetera. Dit zou logischerwijs voor nog een oorlog zorgen, aldus meneer Van Elsas. Een dertig jaar oude ingenieur bij een gasbedrijf in Den Haag, A. H. H. Backer van Ommeren, schreef over de toekomst van Nederland: “Hoe ontzettend moeilijk zal het straks weer zijn om te beginnen aan de opbouw, zonder verbindingen per spoor, tram, of zelfs auto. Zonder grondstoffen en met een mentaliteit van den mens die meer gericht is op voedsel, roven, plunderen en vernielen.

⁵⁹ D. van Elsas, *Dagboek*, 914 (21 april 1945).

⁶⁰ Ibidem, 926 (29 april 1945).

Juist waar het er hard nodig is om de handen aan de ploeg te slaan, zijn de mogelijkheden daartoe erg gering.”⁶¹ Hij vreesde begin april al voor de wederopbouw van Nederland.

Een laatste voorbeeld van vooruitblikken is te vinden in het dagboek van R. Ledeboer, een vijfendertigjarige oogarts in Den Haag. Hij beschreef de oprichting van een intergouvernementele organisatie met als doel geschillen tussen landen te voorkomen: “Als hoofd considerans: de wereld heeft behoefte aan een organisatie internationaal – om tot rust te komen. Dus 1. Er moeten naties blijven bestaan. Deze zijn dus soevereine eenheden. 2. Men heeft dus een internationale politiemacht nodig. Tweede hoofdconsiderens: Men zal meningsverschil tusschen naties nooit kunnen voorkomen. Dat wil zeggen oorlogskansen kan men nooit de wereld uithelpen.”⁶² Ook hij baseerde zich in een soortgelijke passage op de situatie na de Eerste Wereldoorlog, waarbij een aantal maatregelen genomen werden om een nieuwe oorlog met Duitsland te voorkomen, net als meneer Van Elsas. Hij zag in dat er een Volkenbond moest komen zonder absolute macht zodat toekomstige geschillen tussen landen vreedzaam opgelost konden worden.

Conclusie

Uit dit hoofdstuk kunnen een aantal conclusies getrokken worden. Allereerst blijkt uit het dagboekonderzoek en de hierbij gepresenteerde voorbeelden dat er een snelle wisseling was tussen optimisme en pessimisme. Bij 34 dagboekschrijvers was deze emotionele wisseling terug te vinden. Wanneer er vorderingen op het West- en Oostfront werden gemaakt, de voedselvoorraad toenamen of het buiten warmer werd, werd een toenemende vreugde onder de dagboekschrijvers geconstateerd. Deze toenemende vreugde kon snel verdwijnen door tegenslagen aan het front, zoals hevig verzet van jonge SS troepen bij Zutphen, waardoor de stad pas na vier dagen bevrijd kon worden. Geruchten waren een andere belangrijke bron voor deze stemmingswisselingen. Andere dagboekschrijvers toonden deze emotiewisselingen ook, echter duurde het langer voordat deze emotiewisseling plaatsvond of was deze minder sterk. De grootste bron van teleurstelling waren de geruchten die in deze periode verspreid werden. Deze conclusies komen overeen met die van Van der Pauw in zijn boek *Rotterdam in de oorlog*. Hij trof namelijk dezelfde wisselingen tussen optimisme en pessimisme aan in Rotterdam.

⁶¹ A. H. H. Backer van Ommeren, *Egodocument Backer van Ommeren*, 672 (8 april 1945).

⁶² R. Ledeboer, *Dagboek*, 40-41 (1 mei 1945).

Ten tweede blijkt dat in de laatste oorlogsmaand het overgrote deel van de dagboeschrijvers nauwelijks rond kon komen van het voedsel dat beschikbaar was, wat veel ontevredenheid veroorzaakte. Er waren 46 dagboeschrijvers afhankelijk van de gaarkeukens en de voedselbank. Geld voor de zwarte markt was er vaak niet meer. Deze dagboeschrijvers kregen minder dan 350 calorieën per dag binnen en hadden de grootste moeite wat extra's op tafel te krijgen. Een kleine groep van dertien dagboeschrijvers wist echter met de opgebouwde voorraden en de zwarte markt redelijk rond te komen. Deze groep hield regelmatig bijeenkomsten waarbij uitbundig werd gegeten en literatuur of muziek behandeld werd. Sociale contacten bleven bij alle dagboeschrijvers bestaan. Families bleven wanneer dat mogelijk was uitkijken naar elkaar. Bij zeven dagboeschrijvers is hierover echter onduidelijkheid omdat zij niet schreven over hun privéleven. Zij richtten hun dagboeken vooral op het beschrijven van de honger en de naderende geallieerden.

Een laatste verschijnsel dat in zes dagboeken geconstateerd is, was het vooruitkijken op de periode na de oorlog en reflecteren op vijf jaar bezetting. Wanneer men terugblikte op de bezetting waren de veranderingen die binnen de Nederlandse samenleving veroorzaakt werden als gevolg hiervan toonaangevend. Bij het vooruitkijken bleek de inrichting van Nederland, internationale samenwerking en de behandeling van Duitsland belangrijk. Tegen verwachtingen voorafgaande aan het onderzoek in hield men zich veel meer bezig met het heden. Bevrijd worden had de hoogste prioriteit. Naarmate dit langer duurde nam de ontevredenheid toe. Opmerkingen als 'het duurt te lang', 'wanneer komen ze nou hier', 'het is merkwaardig stil hier', 'wij zullen maar afwachten' en 'zal het komende week gebeuren' kwamen in maar liefst 43 dagboeken voor. De komst van de bevrijders was het belangrijkste. Daar werd door iedereen naar uit gekeken.

Hoofdstuk 3: Bevrijdingsstemming in het westen

Op 4 mei kwam rond negen uur het bericht op Radio Oranje dat Duitse troepen in Nederland de volgende ochtend zouden capituleren. De helft van de dagboeschrijvers begon al in de avond van 4 mei feest te vieren. Dit zorgde over het algemeen voor grote teleurstelling. “Vanavond om half 10 hoorden we, dat de moffen gecapituleerd hebben in Nederland Denemarken en West-Duitsland. Morgen om 8 uur gaat de capitulatie in! Dus morgen zijn we bevrijd!! Hiep hiep hoeraaaa!!! Om half 10 gingen alle mensen de straat op, naar de Grote Markt. Net toen wij ook wilde gaan kwam de Duitse politie en begon te schieten. Toen zijn we maar niet meer gegaan.”⁶³ Het gezin van J. M. G. Beelen, het schoolmeisje uit Haarlem, wist nog binnen te blijven voordat de politie ingreep. Rudolf Jacob Lodewijk Simons, de joodse man met een vals identiteitsbewijs, was daarentegen aanwezig bij de Duitse tegenmaatregelen. “Vandaag om 9 uur werd door de radio bekend dat de Duitse troepen in Denemarken, Holland en N.W. Deutschland gecapituleerd hebben. Om kwart over negen stroomden reeds van alle kanten mensen de straat op. Vlaggen werden uitgestoken en werden vreugdevuurtjes gestookt en binnen een half uur was er in de straat een volledige feeststemming. (...) Maar weldra verschenen er Landwachters tusschen de menigte en werd er geschoten en ook de Grüne verdreef het publiek van de straat. Het zit hier tenslotte nog vol gewapende moffen. Om half elf was alles in de stad weer stil.”⁶⁴

Het daadwerkelijke gevoel van bevrijd zijn raakte 28 dagboeschrijvers in de avond van 4 mei wanneer zij na het bericht op Radio Oranje de straat op gaan. Zoals in voorgaande citaten te lezen valt, bleek deze avond voor een deel van de dagboeschrijvers een grote teleurstelling. Festiviteiten werden onderbroken door Duitse troepen en Landwachters die dreigden op de menigte te schieten. Het feit dat de volgende morgen alsnog gefeest kon worden, troostte de 28 dagboeschrijvers die op de avond van 4 mei hun huis weer ingejaagd werden. Anderen sliepen al, durfden niet naar buiten of vermeldden deze datum niet in hun dagboek. In de dagen die volgden, kwamen een aantal sentimenten naar boven van hoe dagboeschrijvers de bevrijding ervaarden. Deze sentimenten komen in dit hoofdstuk ter sprake.

⁶³ Beelen, 762 (4 mei 1945).

⁶⁴ Simons, 846 (4 mei 1945).

De bevrijding als groot feest

Het eerste sentiment tijdens de bevrijding was die van feestelijkheden en blijdschap zonder enige vorm van ontevredenheid of kritiek. De meerderheid van de dagboekschrijvers zag de bevrijding als groot feest en oordeelden daarbij niet over de bevrijding. Al vroeg in de morgen van 5 mei begonnen de eerste festiviteiten waaraan zij deelnamen. “Een zonovertogen straat en mensen met oranje getooid. Een zee van vlaggen, een parade van de meest uiteenlopende uniformen van lang ondergedoken organisaties; de padvindsters, spoorwegpersoneel, Leger des Heils, militaire uniformen, allemaal verschijningen die we lange jaren niet gezien hadden. Dat was de Vrijheid, dat was de bevrijding.”, schreef Jan Bok jr., een vijfendertigjarige Rijksgebouwendienst medewerker uit Den Haag en lid van de verzetsgroep 'Vakgroep J'. Hij was op dit moment bezig een joods gezin te transporteren, een afspraak die hij ondanks de festiviteiten wel na wilde komen: “Plotseling ging er een schrik door het publiek: een colonne Grüne Polizei op de fiets naderde, de karabijnen over de schouder, in hun berekende indrukwekkende houding op de fiets. Driegend loerden de ogen onder de randen van de helmen, zijgend reed de troep verder. Op de stoep stond een juffrouw met een groot boeket goudsbloemen die ze hoog optilde in de richting van de moffen. ‘Moordenaars’ klonk het duidelijk over de straat, ‘rotmoffen’, dat is nu onze kleur!!!’ De Grüne reed zijgend verder.”⁶⁵ Interessant aan dit citaat is de aanwezigheid van Duitse *Grüne Polizei*. Waar de avond ervoor Nederlanders hun huizen in werden gejaagd, waren de rollen op 5 mei geheel omgedraaid. De festiviteiten konden nu onverstoord doorgaan.

Ook Han de Wilde, de winkelier uit de Breestraat, was al vroeg op om feest te vieren: “Er mocht gevlagd worden en ik was derhalve de eerste op de Breestraat, die de vlaggen uit had. Weldra was de heele stad een vlaggenzee, kwamen opeens overal de speciale oranje etalages te voorschijn... werden er proclamaties en strooibiljetten uitgedeeld enz. Iedereen droeg opeens oranje en men zag de Binnenlandse Strijdkrachten voor het eerst openlijk en in uniform optreden.”⁶⁶ Bijna alle dagboekschrijvers, 58 in totaal, benoemden de overvloed aan Nederlandse, Engelse en Amerikaanse vlaggen, het overschot aan oranje in de kledij en winkelatalages, de vooroorlogse uniformen en de feesten op straat. 32 dagboekschrijvers waren op straat te vinden en genoten van de muziek en feestelijkheden. Zij waren deze dagen onbezorgd en beschreven hoe ze ieder feest langsgingen, bijeenkwamen op centrale

⁶⁵ Jan Bok jr., *Dagboek*, 146 (5 mei 1945).

⁶⁶ Berge Henegouwen en Doorn-Beersma, 522 (6 mei 1945).

locaties in de stad om toespraken van de oud burgemeesters te horen en wachtten op de geallieerde komst.

Tijdens de bevrijding werden de landverraders hard aangepakt. Dagboekschrijvers binnen dit sentiment waren het met deze publiekelijke straffen eens of deden hier aan mee. Een van de meest uitvoerige en grondige beschrijvingen van de behandeling van 'moffenmeiden' is afkomstig uit het dagboek van de vijfendertig jaar oude huismoeder A. M. van den Elsen uit Zoetermeer. Tijdens een fietstocht naar het centrum van Den Haag zag ze onderweg het volgende:

“Tussen de joelende menigte kwam een dichte zwarte auto van een of andere firma aangereden. Enige jonge kerels zaten er bovenop. Vlak erachter reed een grote boerenkar met enige zingende meisjes. Eerst wisten we niet wat het betekende todat er een meisje naar ons toe kwam: 'paters, we gaan een paar meiden, die met D liepen, kaalscheren'. Het volk joelde en juichte. Plots werd het even doodstil. De deur van een auto werd opengemaakt en de twee meiden werden eruit getrokken en op de boerenkar gezet, waar de meisjes intussen afgesprongen waren. Toen begon het vonnis. Enige kerels hielden de meiden goed vast, terwijl een paar andere met grote scharen de krullen afknipten en tussen de joelende menigte gooiden. Een andere voltooide het werk door ze met een haarmachine kaal te knippen. Alleen in het midden lieten ze een klein plukje staan waar ze een oranje strikje aan bonden. Wat hadden de mensen een plezier. Daarna ging het op de boerenkar het dorp door, terwijl het volk er achteraan hoste. Even later kwam er een lange rij meisjes en Canadezen gearmd aangehost.”⁶⁷

Dit citaat geeft uitgebreid weer hoe de vervolging van Nederlandse dames die relaties onderhielden met Duitse soldaten verliep. NSB'ers kregen het eveneens moeilijk te verduren tijdens de bevrijding. In Den Haag werd al op 5 mei het 'NSB gebouw' aan het Spui geplunderd en in brand gestoken. “In oranje op straat als bijna iedereen. Op Spui een brandstapel van inhoud N.S.B.-huis daar.”⁶⁸, schreef mevrouw Van Erp Taalman-Kip, de ambtenaresse uit Den Haag. Zij constateerde net als acht anderen hoe de inventaris in brand

⁶⁷ Fr. A. M. van den Elsen, *Dagboek*, 67 (8 mei 1945).

⁶⁸ Van Erp Taalman - Kip, 127 (5 mei 1945).

werd gestoken. Hetzelfde gebeurde bij de woningen en winkels van andere NSB-leden. Hendrik Willem van der Voort, een veertigjarige huisvader in Den Haag, merkte de behandeling van landverraders als volgt op: "Hollandse meiden, welke zich met moffen afgegeven hebben, worden gehoond en kaal geknipt. Vanmorgen zoon meid zien behandelen. (...) De N.S.B.'ers worden nu gevangen genomen en in de school tegenover het politiebureau opgesloten. Alles gaat zeer ordelijk toe. Goddank de vergelding, want zij hebben veel kwaad gedaan."⁶⁹

Een belangrijke dag voor de dagboekschrijvers was 8 mei. Op deze dag trokken de geallieerden de vier steden binnen. Na enkele dagen wachten waren de bevrijders eindelijk aangekomen. Henny van Irsen-Merhottein, een dertigjarige eigenaresse van een balletschool in Den Haag, noteerde op 8 mei hierover het volgende: "nog steeds honderden mensen langs de weg om de Engelschen te zien komen. Druppelsgewijs komen ze binnen. Vanavond kwamen ook wagens vol met voedsel uit Brabant. Alles wordt toegejuicht."⁷⁰ G.A. Mingelen, een tiener uit in Den Haag, meldde eveneens de binnenkomst van de geallieerden: "Om 8 uur op en kleeft me aan en ga bij Kees in de rij staan voor koeken (scheepsbiscuit) ik zie twee Engelse soldaten op de motor. We eten 2 pannenkoeken per persoon. We hebben wat tarwe gehaald. De eerste paar wagens gezien met Engelschen!"⁷¹ Het enthousiasme rondom de komst van Canadezen werd bovendien goed verwoord in het dagboek van S. H. Sprang-Nortier, de huisvrouw wonende op het Rapenburg in Leiden: "'s Middags: donderend gejuich! We rennen naar het Kort Rapenburg: en ja, de Canadezen! Ruwe, rauwe, bruine kerels, hangend op tanks en vrachtauto's met allemaal kinderen op hun schoot. Ze gooiden steeds maar sigaretten. Je rook echte, blauwdampige benzine lucht, heerlijk! En maar juichen! Dat is dan het moment, dat door alle oorlogsjaren heen, eens zou komen, ondanks alles."⁷²

Iedereen wilde wat van de soldaten hebben, zoals sigaretten, chocolade of wilden meerijden op de legervoertuigen. Zo ook M. de Kat, een achttienjarige scholier uit Den Haag: "De hand die dit schryft heeft vanavond twee Tommy-handen gedrukt. 3 vrachtauto's van de RAF en een motorryder moesten stoppen voor de mensenmenigte. Daarna een auto vol met moffen, die per vergissing ook toegejuicht werden. Toen de vergissing bemerkte werd de

⁶⁹ Hendrik Willem van der Voort, *Dagboek*, 199 (8 mei 1945).

⁷⁰ Henny van Irsen-Merhottein, *Dagboek*, 60 (8 mei 1945).

⁷¹ G. A. Mingelen, *Dagboek* (8 mei 1945).

⁷² Sprang-Nortier, 8 (8 mei 1945).

grootste pret.”⁷³ Het schudden van een 'geallieerde hand' was iets waar men erg trots op was. Daarnaast werd het passeren van een Duitse auto door de mensen binnen dit sentiment simpelweg als lacherig opgevat. Het enthousiasme rondom de geallieerden bleef aanhouden tot na de bevrijding. Op 18 mei vroeg P. H. F., een achttienjarige verpleegster uit Haarlem, Canadese en Britse soldaten bij haar thuis te komen, waarna ze op één van de mannen verliefd raakte: “En geboft met het mooie weer. Leni en ik zijn voor 't eerst sinds al die jaren in Zandvoort aan het strand geweest! Alles is vernield. De huizen zijn afgebroken. Aan de kapot gereden boulevard maakten we kennis met twee Canadezen en een Engelsman. Wij hadden ze thuis uitgenodigd.”⁷⁴

Dit laatste citaat laat zien dat het dagelijks leven na de bevrijding snel terugkeerde. Zeker tien dagboeschrijvers ondernamen bijvoorbeeld weer fietstochtjes of wandelingen in de dagen na 8 mei zonder bang te zijn dat ze gecontroleerd werden of hun fiets in beslag werd genomen. Ook werd het verkrijgen van voedsel en warmtebronnen al gauw weer een prioriteit. Vanaf 9 mei vervielen alle 51 dagboeschrijvers die op dit moment hun dagboek nog bijhielden en het privéleven vermeldden in hun dagelijkse patronen van voor de capitulatie. Zij schreven significant minder dan voorheen en begonnen dagen over te slaan. De feesten bleven plaatsvinden, maar het werd steeds rustiger. Op 9 mei bijvoorbeeld constateerde A. vd Veen, een eenendertigjarige architect uit Den Haag: “We blijven 's morgens thuis, het eten moest klaar gemaakt worden, maar 's middags gaan we weer de stad in. De storm is nu iets bedaard, doch het is nog erg druk in de stad.”⁷⁵ Niet alleen werd het rustiger in de stad, ook sloeg hij festiviteiten over voor huishoudelijke taken. R. Hardorff-Landkamp, een veertigjarige huisvrouw wondende in Den Haag, moest zich al snel weer bezighouden met het verkrijgen van voedsel: “Vanmorgen op brood en groente uit geweest. Groente was wederom niet te krijgen, brood ook niet, doch ik maak me nu niet zenuwachtig want alles komt binnenkort terecht. Ik heb een mooie bos tulpen gekocht, die was nog wel te krijgen al zijn de bloemen deze feestweek schikbarend duur. Ook heb ik gedroogd vlees dat uit de vliegtuigen is geworpen, gekocht; ik zal er haché van maken. Onderweg zag ik weer N.S.B.'ers oppikken.”⁷⁶ De dagen daarna verliepen voor deze mevrouw hetzelfde.

⁷³ M. de Kat, *Dagboek*, 7 (8 mei 1945).

⁷⁴ P. H. F., *Dagboek van een verpleegster*, 48 (8 mei 1945).

⁷⁵ A. vd Veen, *Dagboek*, 44 (9 mei 1945).

⁷⁶ R. Hardorff-Landkamp, *Dagboek*, 83 (8 mei 1945).

Teleurstelling en kritiek

Het tweede sentiment bestond uit angst, onzekerheid en kritiek tijdens de bevrijding. Twintig dagboeschrijvers ervoeren de bevrijdingsperiode niet als iets feestelijks, omdat Duitse soldaten soms tot na de aankomst van geallieerde soldaten nog vrij over straat liepen. Al kort in de vorige paragraaf werd geconstateerd dat na de capitulatie Duitse soldaten tussen de feestvierende mensen rondliepen. Hierdoor zagen de twintig dagboeschrijvers de periode van 4 tot 8 mei niet als feestelijke, maar als teleurstellende en angstige periode. Waar de bevrijding van West-Nederland had moeten plaatsvinden, waren Duitse autoriteiten nog altijd aan de macht. De dertigjarige huisvrouw uit Den Haag, Kroes-Ligtenberg, was een van deze dagboeschrijvers. Op 5 mei schreef ze:

“Een dag van diepe teleurstelling! Het begon vanmorgen zo goed. Al voor half acht begonnen de vliegtuigen met voedselpakketten over te komen en wij stonden om half 8 op. Ik was nog slap, maar voelde me beter. Direct na 8 uur, het tijdstip van de capitulatie, gingen de vlaggen uit, het was een heerlijk gezicht! (...) Maar ook vanmiddag verscheen er niets en de Duitsers staken het hoofd weer op. In de stad waar duizenden mensen al urenlang stonden te wachten, werden strooibiljetten verspreid, dat er niets waar was van een capitulatie. Hier in de vesting gingen ze de vlaggen in beslag nemen en aanmerking maken op het oranje. Vader was gewaarschuwd maar kon de vlag niet gemakkelijk loskrijgen. Toen hij voor de tweede maal gewaarschuwd was en de vlag net los had, kwamen de Duitse militairen, ‘t geweer werd op hem aangelegd en hij moest de vlag beneden brengen. ‘Es it nu keine Waffen-ruhe damit Sie was zu fressen kriegen’, werd gezegd. De stemming zakte aanmerkelijk, de lucht was betrokken en het ging regenen.”⁷⁷

Ook andere dagboeschrijvers vertoonden deze teleurstelling door de aanwezigheid van Duitse soldaten. De vijftigjarige procuratiehouder D. van Elsas bijvoorbeeld, noteerde op 6 mei kort: “Er zijn nog moffen in West Holland, nog moffen in Den Haag.”⁷⁸ Wat volgt in zijn dagboek was een lange lijst aan materialen en gewoontes die Duitsland de Nederlanders voor vijf jaar ontnomen had. “Aan het ontbijt komen de geruchten, dat we ons heel kalm

⁷⁷ Kroes-Ligtenberg, 102 (5 mei 1945).

⁷⁸ Van Elsas, 939 (6 mei 1945).

moeten houden, want alles is nog lang niet voor elkaar, de kust-commandant wil zich niet overgeven, wat een spanning!”, schreef A. R. van Liempt, een veertigjarige kloosterzuster uit Wassenaar: “Maar de vrede laten we ons toch niet uit het hoofd praten!”⁷⁹ Zij liet zich persoonlijk minder ontmoedigen dan andere dagboekschrijvers door in de bevrijding te blijven geloven. Een ander voorbeeld van onzekerheid is afkomstig uit het dagboek van de veertigjarige onderwijzer A.F. Koenraads. Wanneer hij zijn dagboek op 7 mei beëindigde, noteerde hij het volgende: “Ik had gemeend dit dagboek te kunnen eindigen met een zin als: daar verschijnen de eerste Canadezen, nog besmeerd met kruitdamp, om de hoek van de straat. Het is heel anders gelopen. We wachten hun komst, vies en somber, nog steeds af. Ik had gedacht dat het einde een verlichting zou betekenen, zoiets als het afleggen van een loden pak. Weer is het anders gelopen.”⁸⁰

Deze angst en ontevredenheid werd dus grotendeels veroorzaakt door de aanwezigheid van Duitse troepen in het westen, soms tot na de capitulatie. Ook het wegblijven van geallieerde soldaten zorgde onder hen voor ontevredenheid. G. A. Mingelen, een negentienjarige jongen uit Den Haag die graag bij het verzet had gewild, schreef hierover: “Wanneer komen de geallieerde troepen? (...) Geruchten dat het niet waar is! Om 10 uur ga ik met vader naar Sjean, we zien Duitse auto’s voorbij rijden. We zien ook iets heel eigenaardigs, een sportvliegtuigje zweeft in de lucht en verdwijnt.” Even verderop vervolgde hij: “Zolang ik geen Engelschen hier zie, voel ik mij niet zeker; ben in geen feeststemming.”⁸¹ Voor deze jongen was het dus geen feeststemming zolang de Duitse troepen nog aanwezig waren. “Holland (de D.) had gecapituleerd!!”, schreef Hannie Mink, een scholiere uit Den Haag die door zwellingen in haar benen vaak niet meer kon lopen: “Vanmorgen om 8 uur ingegaan. Maar waarom zijn de Engelsen of Canadezen hier dan nog niet? Waarom rijden en lopen de moffen hier met grimmige gezichten en de hand aan de trekker van hun geweer rond, willen ze zich hier niet overgeven, zullen ze dan toch nog door blijven vechten? Een angstig vermoeden ...”⁸² Mensen binnen dit sentiment waren onzeker op de dagen dat de vrijheid al was weergekeerd en schreven daar ook over in de dagboeken. Leuzen als “ik dacht dat alles nu voorbij was!”, “waar blijven de Engelsen in vredesnaam!” en “Er zijn nog moffen in West Holland” komen in 21 dagboeken voorbij. Zelfs op 12 mei, vier dagen na de

⁷⁹ A. R. van Liempt, *Dagnotities*, 11 (6 mei 1945).

⁸⁰ Koenraads, 614 (7 mei 1945).

⁸¹ G. A. Mingelen, *Dagboek* (5 mei 1945).

⁸² (H. S.) Hannie Mink, *Dagboek van een anonieme scholiere*, 171 (5 mei 1945).

aankomst van de Canadezen, merkte de huisvrouw Kroes-Ligtenberg nog op: “het blijft hier hetzelfde: nog altijd Duitsers en de vesting nog gesloten. Dus voor mij nog geen uitzicht op hulp in het huishouden.”⁸³

Deze angststemming veranderde bij een enkeling na de capitulatie in kritiek op de overheid en het Nederlandse volk zelf. C. P. J. Paardekooper, de veertigjarige directeur van een lasbedrijf in Zoeterwoude, schreef hierover op 10 mei: “Men zou zoo zeggen nu moest alles rustig zijn. Helaas, neen daar wordt nog veel gekankerd ... maar men moet het volk wat vergeven ... het heeft honger ... het ontbreekt aan alles ... het heeft niets en dan ook niets meer ... alles is ons ontnomen ... en nu is het volk redeloos en allen die zich nog plaatsen in deze chaos om te regeren, om iets te doen, vangen de felle vlagen van de kritiek op van het volk.”⁸⁴ Ook de alleenstaande moeder uit Wassenaar s'Jacob-des Bouvrie merkte al tijdens de bevrijding een daling in de stemming op: “En terwijl we maar zaten te wachten, zakte de stemming. Want de Engelschen bleven maar uit. Een buurjongen kwam vreselijk zenuwachtig aan. Berichten kwamen er niet. Het begon te regenen en de oranjeklanten verdwenen van de straat.”⁸⁵

Een ander verschijnsel binnen dit sentiment was dat mensen veel kritischer waren op gebeurtenissen tijdens de bevrijding. Zo was er ten eerste kritiek op de behandeling van de dames die met Duitse soldaten een relatie onderhielden en NSB'ers. Van de twintig dagboekenschrijvers die dit sentiment vertoonden waren zeven schrijvers ontevreden over de harde aanpak van landverraders. Bijvoorbeeld Henriëtte Stoelman, een twintigjarige studente aan de christelijke U.L.O. te Delft: “Alle moffenmeiden in de stad tentoongesteld, met kaalgeschoren kop en met oranje menie of teer met zaagsel over hun kop. Soms met nog een klein plukje haar van voren met een oranje strikje. Ze werden opgejaagd door de stad en op bordes van stadhuis moesten ze met vlag zwaaien. Ook zou men ze met blote voeten in de regen hebben laten lopen. De brandweer had het gedaan. Ze maakten het veel te erg!”⁸⁶ Ondanks dat Henriëtte het eens was met de bestraffing van de meiden vond zij deze straffen te ver gaan. Ook P. H. F., de verpleegster uit Haarlem, was niet blij met de bestraffingen van de meiden. Één van haar vriendinnen had namelijk een relatie met een Duitse soldaat: “Toen kwam het beestachtige naar boven: Het verzamelen van de

⁸³ Kroes-Ligtenberg, 112 (12 mei 1945).

⁸⁴ W. van Kesteren, *Oorlogsdagboek C.P.J. Paardekooper*, 229 (10 mei 1945).

⁸⁵ Christina Maria s'Jacob-des Bouvrie, *Dagboek*, 19 (7 mei 1945).

⁸⁶ Henriëtte Stoelman, *Dagboek* (5 mei 1945).

'moffenmeiden' en het kaalscheren... ik moest steeds aan Betty denken. Stel je voor... Nee, niet aan denken! Zo zijn er misschien meer meisjes geweest. Die een goede jongen hadden getroffen... het waren doch niet allemaal 'soldatensletten'."⁸⁷

Een tweede vorm van kritiek tijdens de bevrijding was gericht aan de Binnenlandse Strijdkrachten en de padvindders. Han de Wilde bijvoorbeeld, de beddenverkoper uit Leiden, constateerde dat veel 'foute' personen dienst namen in de Binnenlandse Strijdkrachten: "helaas zit er veel kaf onder het koren, als zwarte handelaren enz. die den naam van de BS ernstig schaden."⁸⁸ Ook mevrouw s'Jacob-des Bouvrie, de alleenstaande moeder uit Wassenaar, merkte op dat de Binnenlandse Strijdkrachten niet louter goede jongens waren: "Ze hadden mijn broer gevraagd om bij de BS te komen, omdat ze nog jongelui tekort kwamen. Hij weigerde echter op grond van de mentaliteit die er onder die lui heerschte. Alle goede elementen waren er in de week na de capitulatie uitgelopen. De heeren deden aan baantjes jagen en maakte zicht belangrijk als onder de N.S.B. en er heersche een bureaucratie, die eenvoudig onmogelijk was."⁸⁹ De puber Wijkhuizen sprak zich uit over iets soortgelijks, waarbij zij die lid waren van een vaderlandse organisatie ten onrechte werden voorgetrokken: "'Was jij niet bij de ondergrondse'? Dat wordt me gevraagd en ik gaf helaas geen juist raak antwoord. Ik ben ook eigenlijk beduveld door Trouw. Die geeft me geen werk. Maar ik vind het toch ook niet leuk, dat jongens, die niets uitvoerden tijdens de bezetting nu opeens met een band flaneren. Bv. ook de padvindders, die overal door en bij mogen, terwijl die in vele gevallen niets presteerden."⁹⁰ In totaal waren vijf dagboekschrijvers niet te spreken over de toestanden binnen de Binnenlandse Strijdkrachten.

Na 8 mei keerde het dagelijks leven grotendeels terug. Zoals in de vorige paragraaf geconstateerd werd, werden fietstochtjes weer ondernomen en moest het eten weer verzameld worden, omdat voedseltekorten nog niet verholpen waren. Er waren echter zeven dagboekschrijvers die kritiek hadden op de snelheid waarmee de voedselvoorziening zich herstelde. B. L. P. en zijn echtgenote bijvoorbeeld, een koppel uit Den Haag die samen het dagboek voor hun toekomstige kinderen bijhield: "De levensmiddelenvoorziening ligt geheel in disorde. Er is geen brood, terwijl ook de Rodekruisvoorziening nog niet is

⁸⁷ F., 60 (5 mei 1945).

⁸⁸ Henegouwen en Doorn-Beersma, 525 (20 mei 1945).

⁸⁹ s'Jacob-des Bouvrie, 26 (12 mei 1945).

⁹⁰ Wijkhuizen, 37 (10 mei 1945).

doorgegaan.”⁹¹ A. J. G. Huizinga-Sannes, een achtenzestigjarige domineesvrouw uit Den Haag, schreef op haar verjaardag: “Ik ben vandaag jarig maar het wordt een hopeloze verjaardag want er is helemaal geen eten.”⁹² Zij constateerde een gebrek aan voedsel een week nadat West-Nederland bevrijd was. Deze boosheid kwam voort uit de verwachtingen van een aantal dagboekschrijvers van de naoorlogse periode. Dagboekschrijvers als Huizinga-Sannes, De Wilde en Van Elsas verwachtten met de komst van de geallieerden dat de voedseldistributie, het gasnetwerk en de elektriciteit snel hersteld zouden worden. In de aanloop naar de bevrijding spraken ze deze verwachtingen al uit.

Al met al waren er twintig dagboekschrijvers die tijdens de dagen van de capitulatie hun ongenoegen en angst toonden. Mensen ergerden zich voornamelijk aan de aanwezigheid van Duitse troepen tijdens de bevrijdingsdagen. Ook het lange wachten op de aankomst van de geallieerden zorgde voor veel ontevredenheid. Verdere ontevredenheid tijdens de capitulatie werd veroorzaakt door de vervolging van landverraders, waar zeven dagboekschrijvers op tegen waren of deze straffen veel te zwaar vonden, en de houding van leden van de Binnenlandse strijdkrachten.

Ziekte

Het derde sentiment tijdens de bevrijding bestond uit mensen die de bevrijding gedeeltelijk of helemaal niet hadden meegemaakt door ziekte of zwakheid. Een ander feit dat veelal vergeten wordt in moderne literatuur is dat mensen tijdens de bevrijding in het westen nog altijd kampten met ziektes en zwakte door de gevolgen van de voedseltekorten. De voedselvoorziening kon immers pas na de bevrijding van West-Nederland op pijl gebracht worden, ondanks de eerdere voedseldroppings eind april. Het duurde lang voordat mensen weer voldoende calorieën binnenkregen. Vijf dagboekschrijvers waren te zwak om te feesten of lagen in het ziekenhuis, waaronder de ambtenares Van Erp Taalman-Kip. Zij miste de festiviteiten doordat ze in het ziekenhuis lag en hoorde alleen van anderen hoe de feestelijkheden er aan toe gingen: “Gisterenavond 9 uur groot gejoel op straat. Weer zelfde als zondag. Al in bed. Hospitaal. Iemand Vertelde overal vlaggen, mensen, grote menigten, wonder v.d. Vennestr. Leek nu heusch wel waar vanmorgen. Nog overal vlaggen, al vroeg vliegtuigen.”⁹³

⁹¹ B. L. P., *Dagboek* (8 mei 1945).

⁹² A. J. G. Huizinga-Sannes, *Dagboek gericht aan dochter - Deel 4*, 79 (15 mei 1945).

⁹³ Van Erp Taalman-Kip, 127 (5 mei 1945).

P. H. F., de verpleegster uit Haarlem, maakte delen van de bevrijding niet mee doordat ze juist voor iemand moest zorgen. “Daar staan we dan: vijf jaren later ... na die ochtend, dat we 's morgens om half vier werden opgeschikt, nadat de Duitsers ons land waren binnengevallen. De radioberichten: 'Parachutisten landen overal; toen de wilde teleurstelling van de capitulatie en alle ellende die volgde' ... en nu zit ik hier vast, bij een man, die Rotterdam hielp verdedigen als marinier!”⁹⁴ Ook zij die in de ziekenhuizen werkten konden weinig van de bevrijding meemaken. Bovendien constateerden dagboekschrijvers dat mensen feestvierden terwijl zij lichamelijk te zwak waren. Zo schreef de Delftse huismoeder Fie van Baaren: “er was zoo’n feeststemming, dat men zijn eigen leed en honger erdoor vergat; het was zo typisch, dat de Canadeezen wel gedacht zullen hebben ‘is dat nu een hongerland met al die feestvierende mensen’, maar de reactie kwam al spoedig. Wij hadden er geen fut meer voor. Tientallen vielen er flauw en overdag waren wij niets waard, omdat wij laat naar bed gingen.”⁹⁵ Het beeld dat Van Baaren schetste, wordt ook in het boek *Oranje Bitter - Nederland Bevrijd!* geconstateerd. Wanneer in het boek een videofragment van de festiviteiten tijdens de binnenkomst van de geallieerden in Amsterdam wordt bestudeerd, constateert historicus M. Bossenbroek dat een groot aantal mensen met uitgehongerde gezichten meededen aan de festiviteiten. Zo stond er een vrouw in de menigte die twee tanden mistte en een mager gezicht had. Zij viel kort na het opnemen van dit fragment flauw. Verder stonden er in de achtergrond mensen met kapotte kleren en vermagerde gezichten als gevolg van geldgebrek en ondervoeding.⁹⁶

Gemengde gevoelens

Niet alle dagboekenschrijvers passen in het beeld van de eerdergenoemde drie sentimenten tijdens de bevrijding. Zes schrijvers blijken in hun dagboeken gemixte sentimenten te vertonen. Zo feestten ze tussen 4 en 8 mei op straat, terwijl ze bijvoorbeeld tegen de vervolging van landverraders waren. Zij vertoonden kenmerken van twee of meer sentimenten. Een voorbeeld hiervan is Johan van der Maas, een zeer religieuze dertigjarige man uit Den Haag. Hij was op 4 mei uitzinnig toen hij hoorde dat op 5 mei de bevrijding in zou gaan: “We zijn eindelijk na, op enkele dagen na, een bezetting van vijf jaren vrij. Jaren van harde onderdrukking, van slavernij, van tyrannie. We zijn vrij! Godlof we zijn vrij, bevrijd

⁹⁴ F., 46 (10 mei 1945).

⁹⁵ Van Baaren, 38 (10 mei 1945).

⁹⁶ M. Bossenbroek, G. Nijssen en E. Willems, *Oranje Bitter - Nederland Bevrijd!* (Zwolle 2010) 8.

van Duitse overheersing. Hoezee, drieverf hoezee!!! Een nieuwe tijd breekt aan. Een heerlijke tijd breekt aan!”⁹⁷ De volgende dagen constateerde hij echter Duitse soldaten die tegen alle verwachtingen in pas op 7 mei het bestuur aan de ex-burgemeester overhandigden. Ook was hij tegen de behandelingen van 'moffenmeiden': “Ik hoor verhalen over geheel kaalknippen van de vrouwen enz. Heb het zelf niet gezien, kan dus voor de waarheid niet instaan. Toch keur ik dit af. Ze moeten gerechtelijk gestraft worden.”⁹⁸ Hij verkoos een gerechtelijke procedure boven publiekelijke vernedering. Er was dus een groep dagboeschrijvers die zich niet verhielden tot één, maar meerdere sentimenten.

Conclusie

Er kunnen dus een aantal conclusies getrokken worden uit het dagboekonderzoek over de bevrijdingsperiode en de daaropvolgende dagen. Allereerst blijkt het standaardbeeld dat in bijvoorbeeld de media beschreven wordt van de bevrijding overeen te komen met één van de sentimenten tijdens de bevrijding. 32 dagboeschrijvers vierden namelijk onbezorgd feest tussen 4 en 8 mei. Overal zagen ze mensen gekleed in oranje, werd muziek gemaakt en werden herdenkingsdiensten gehouden in de kerken. Ook werden NSB'ers, 'moffenmeiden' en andere landverraders hard aangepakt tijdens deze feesten door mensen uit dit sentiment. Vol verwachting wachtten ze tot de geallieerden aan zouden komen. Het standaardbeeld van de bevrijding wordt door dit sentiment bevestigd. Wat echter niet bleek, was dat mensen dagenlang feestten. Ondanks taptoes en bijeenkomsten enkele weken na de bevrijding pakten mensen op 9 mei het dagelijks leven weer op. De bevrijdingsfeesten werden niet langer toonaangevend in de dagboeken en men begon minder vaak te schrijven. Zorgen om eten, huishoudelijke taken, familiebezoeken en fietstochten werden weer belangrijk.

Een tweede conclusie die getrokken kan worden, is dat bij twintig dagboeschrijvers vormen van kritiek, angst en ontevredenheid zijn vastgesteld. Dit beeld is in de secundaire literatuur niet eerder concreet naar voren gekomen. Alleen Bart van der Boom benoemde deze teleurstelling kort in zijn boek *Den Haag en de Tweede Wereldoorlog*. Een derde van de dagboeschrijvers toonde een zeer pessimistische en kritische houding tijdens de bevrijding. Men bleef bang vanwege de aanwezige Duitse troepen in West-Nederland. Deze dagboeschrijvers voelden zich pas bevrijd wanneer de geallieerden op 8 mei de steden

⁹⁷ Johan van der Maas, *Oorlogsdagboek van Johan van der Maas* (4 mei 1945).

⁹⁸ Ibidem (7 mei 1945).

binnen waren getrokken. Ook het lange wachten op de komst van de geallieerden zorgde voor veel ontevredenheid. Daarnaast was er kritiek op de Binnenlandse Strijdkrachten en op het volk zelf binnen dit sentiment. Zeven dagboeschrijvers waren het namelijk niet eens met de behandeling van landverraders. Zij werden onmenselijk behandeld en moesten in plaats daarvan bestaft worden door middel van een rechtssysteem. De Binnenlandse Strijdkrachten werden bekritiseerd door vijf dagboeschrijvers vanwege hun houding als profiteurs. Na 8 mei vervielen binnen dit sentiment bijna alle vormen van kritiek. Nu de geallieerden eindelijk gearriveerd waren, konden ook voor deze dagboeschrijvers de festiviteiten beginnen. Een enkeling zag na 8 mei nog bewapende Duitse soldaten op straat rondlopen maar daar bleef het bij. Daarentegen ontstond bij vijf dagboeschrijvers de kritiek over de voedselvoorziening die naar hun mening te laat op gang kwam. Zij hadden met de komst van de geallieerden verwacht dat de voedselvoorraden in de eerste weken na de bevrijding weer op peil zouden zijn gebracht.

Tenslotte bleek er een kleine groep van vijf dagboeschrijvers te zijn die tijdens de bevrijding te zwak waren om deze mee te maken. De schrijvers waren te ziek en zwak om uit hun bed te komen of lagen in het ziekenhuis. Zusters die voor de zieken zorgden konden eveneens niet alle festiviteiten aanschouwen. Acht dagboeschrijvers waren al gestopt met schrijven op 5 mei waardoor het onduidelijk is hoe zij zich verhouden tot deze sentimenten. Ze kozen ervoor om door ruimtegebrek of een gebrek aan interesse niet verder te schrijven. Daarnaast waren er zes dagboeschrijvers die zowel onbezorgd genoten van hun verkregen vrijheid als kritiek uitte op bijvoorbeeld de vervolging van landverraders en de aanwezigheid van Duitse soldaten. Zij vertoonden kenmerken van verschillende sentimenten.

Conclusie

Al met al was er in de aanloop naar en tijdens de eerste weken van de bevrijding in West-Nederland tussen 1 april en 20 mei 1945 in grote mate sprake van teleurstelling en ontevredenheid. In de aanloop naar de bevrijding was de teleurstelling zeer groot doordat de geallieerden West-Nederland constant links lieten liggen. Waar men hoopte dat de Canadezen naar het westen trokken, bleven ze bij de Grebbeberg. Hierdoor werd in dagboeken een gevoel van onvrede, teleurstelling en bij een enkeling zelfs woede geuit. Vragen als 'waar blijven de geallieerden?' en 'waarom worden wij overgeslagen?' kwamen in 43 dagboeken voor. De mensen in het westen hadden immers het zuiden en noordoosten van Nederland bevrijd zien worden. Doordat de nieuwsvoorziening bijna geheel stilviel, heerste er grote onzekerheid en verspreidden geruchten zich geregeld wat voor meer teleurstelling en scepsis zorgde onder de dagboekschrijvers. Pessimisme en optimisme wisselden elkaar bij 32 dagboekschrijvers dagelijks af, hetgeen versterkt werd door de geruchten. Dit bleek ook in Rotterdam onder het volk de algemene stemming te zijn, aldus Van der Pauw. Waar mensen het ene moment verrast werden met nieuws van geallieerde vorderingen, was men de volgende dag teleurgesteld als dit nieuws niet waar bleek te zijn of het Duitse verzet op andere plaatsten de offensieven tot stilstand brachten.

De laatste oorlogsmaand werd eveneens gekenmerkt door een tekort aan voedsel en warmtebronnen. 46 dagboekschrijvers leefden van het minimale rantsoen dat op de bon stond, de gaarkeukens of hulp van het Zweedse en Zwitserse Rode Kruis. De gevoelens van ontevredenheid werden versterkt doordat de geallieerden lang niets ondernamen om de voedselvoorziening te verbeteren. Pas op 29 april werd voedsel gedropt boven Nederland, wat voor meer zekerheid zorgde onder de dagboekschrijvers. Twee schrijvers hadden echter kritiek op de voedseldroppings. De geallieerden hadden immers ook soldaten uit de vliegtuigen kunnen werpen en zo West-Nederland kunnen bevrijden. Een relatief kleine groep van dertien dagboekschrijvers had voldoende voorraden weten op te bouwen tijdens de oorlog. Daarnaast hadden zij de beschikking over voldoende financiële middelen, waardoor ze eenvoudig voedsel bij konden kopen op de zwarte markt. Het laatste verschijnsel in de laatste oorlogsmaand was dat vijf dagboekschrijvers met enige zorgen naar de toekomst van Nederland en Duitsland keken. Zij waren bang dat fouten die na de Eerste

Wereldoorlog gemaakt waren, zoals de hoge herstelbetalingen voor Duitsland, herhaald zouden worden. Deze groep was relatief klein, omdat de meeste dagboekschrijvers de bevrijding van West-Nederland en het einde van de oorlog op dat moment het belangrijkste vonden. De voedselsituatie kon dan weer hersteld worden.

Zoals uit hoofdstuk drie bleek, heersten er na de capitulatie van 5 mei een aantal sentimenten. Het eerste sentiment tijdens de bevrijding bestond uit mensen die onbezorgd feestvierden zonder kritisch te zijn. 32 dagboekschrijvers bleken dit sentiment te delen. Het geschetste beeld van de bevrijding van West-Nederland in secundaire literatuur komt overeen met dit sentiment. De mensen zagen overal Nederlandse, Britse en Amerikaanse vlaggen hangen en iedereen was gekleed in oranje of droeg uniformen die door de Duitse bezetters verboden waren. Daarnaast kwamen de Binnenlandse Strijdkrachten bovengronds, werden NSB'ers opgepakt en 'moffenmeiden' publiekelijk vernederd door mensen binnen dit sentiment. Bovendien werd uit het dagboekonderzoek duidelijk dat mensen hun dagelijkse leven snel hervatten na de binnenkomst van de geallieerden. De honger en het tekort aan warmtebronnen verdween niet. Mensen moesten hun huishoudelijke taken weer uitvoeren en uitjes werden ondernomen. De capitulatie van Duitsland in het westen en de binnenkomst van de geallieerde verhielp de honger voor sommigen niet direct.

Na de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland bleek niet iedereen in een feeststemming te zijn. Er heerste een tweede sentiment bestaande uit ontevreden en kritische personen. Er liepen immers nog Duitse soldaten gewapend rond die op sommige plaatsen de bevrijding helemaal niet erkenden en mensen dwongen hun vlaggen weer binnen te halen. De aanwezigheid van deze soldaten zorgde ervoor dat veertien dagboekschrijvers niet in een feeststemming waren. Zij bleven vol verwachting en ontevredenheid wachten op de komst van de geallieerden. Wat een periode vol feestelijkheden had moeten zijn, werd dat niet voor hen. Binnen dit sentiment was een groep van zeven dagboekschrijvers die zich uitsprak tegen het 'beestachtige' Nederlandse volk en hun behandeling van landverraders. Zij vonden de brute behandeling van deze vrouwen die een relatie ondergingen met Duitse soldaten bijvoorbeeld te ver gaan. Ook het handelen van de Binnenlandse strijdkrachten werd door vijf dagboekschrijvers kritisch beoordeeld. Zij werden vergeleken met NSB'ers: baantjesjagers en zwarthandelaars die alles deden om te profiteren.

Tenslotte was er een derde sentiment van zieken en zwakken die door de honger niet in staat waren de bevrijding te vieren. Deze toestand is bij vijf dagboekschrijvers geconstateerd. Door ondervoeding waren zij te zwak om naar buiten te gaan voor festiviteiten. Zes dagboekschrijvers bleken daarnaast meerdere sentimenten te ondergaan. Zo bleek Johan van der Maas, een zeer religieuze man uit Den Haag, zowel onbezorgd feest te vieren, als kritiek te uiten op de behandeling van landverraders. Het was dus mogelijk tijdens de bevrijding verschillende sentimenten te ondergaan.

Kortom, er kan geconcludeerd worden dat er meer ontevredenheid speelde onder de Nederlandse bevolking dan uit eerder onderzoek gebleken is. Daarin werd wel geconstateerd dat de toestand in West-Nederland chaotisch was, maar niet hoe dit door het volk ervaren werd. In de aprilmaand bleek deze ontevredenheid grotendeels voort te komen uit verhongering en het afwachten van de geallieerden. Na de capitulatie bleek het uitblijven van geallieerde soldaten de grootste bron van zorgen. Met dank aan de dagboeken komt er dus een nieuw perspectief naar boven van de bevrijding van West-Nederland. Ons huidige beeld van de bevrijding moet dus enigszins genuanceerd worden. Zoals al eerder is geclaimd, bestaat er in de literatuur een standaardbeeld van feestende mensen gekleed in oranje kleren of wordt de chaos tijdens de bevrijdingsdagen geschetst zonder in te gaan op wat deze chaos teweeg heeft gebracht. Dit beeld geldt dus deels voor het westen van Nederland. Een deel van de inwoners vierde vanaf de avond van 4 mei al feest, terwijl een ander deel nog vreesde voor de aanwezige Duitse soldaten. Er was dus niet sprake van louter festiviteiten, ook teleurstelling speelde tijdens de bevrijding in het westen van Nederland een belangrijke, maar minder zichtbare rol. Daarnaast speelde de zwakke gezondheid van mensen een rol die veelal weggelaten wordt in de literatuur.

Als we vanuit de bevindingen een oordeel moeten vellen over geheel West-Nederland is het plausibel aan te nemen dat dezelfde sentimenten ook terug te vinden zijn in bijvoorbeeld Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. De 66 dagboeken vertoonden ondanks de sociale diversiteit en hun herkomst uit verschillende steden in West-Nederland veel overeenkomsten. Niet alleen waren de sentimenten in Delft, Haarlem, Leiden en Den Haag terug te vinden in de dagboeken, ook schreven de dagboekschrijvers vaak rond dezelfde dagen soortgelijke berichten op. Zo hoopten mensen in alle vier de steden tijdens Pasen dat de volgende feestdag in vrijheid gevierd zou worden, was iedereen bijzonder uitzinnig op 29 april toen voedsel uitgeworpen werd, keken alle dagboekschrijvers die op 10 mei nog actief

waren terug op de inval van Nederland vijf jaar geleden en schreef iedereen minder uitgebreid in hun dagboek na 8 mei. Tevens beschreven dagboekschrijvers in alle steden soortgelijke geruchten op, zoals het rookgordijn voor de Nederlandse kust en de dood van Hitler.

Bovendien bleek uit het boek *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* dat soortgelijke stemmingswisselingen tussen optimisme en pessimisme, net als in de vier steden van dit onderzoek, ook in Rotterdam aanwezig waren. Verder deelden Amsterdam, Rotterdam en Utrecht dezelfde geschiedenis aan het eind van de bevrijding, net als de steden die gebruikt zijn voor dit onderzoek. De geallieerden kwamen hier pas drie of vier dagen aan na de Duitse capitulatie en inwoners kampten hier eveneens met de gevolgen van de Hongerwinter en het barre weer. Tenslotte bleek in zowel *Grijs Verleden* als *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* dat deze vier dagen chaotisch verliepen door het machtsvacuüm dat ontstond, een mogelijke bron van ontevredenheid en angst die we terugzien in Den Haag. Het is dus plausibel dat in Rotterdam, Amsterdam, Utrecht en andere plaatsen in West-Nederland dezelfde sentimenten aanwezig zijn.

Wat de perceptie tijdens de bevrijding van andere regio's in Nederland betreft is moeilijk te zeggen. Er is immers een groot verschil tussen de bevrijding van het westen en de rest van Nederland. Deze gebieden werden namelijk bevrijd door militaire acties, niet door een Duitse capitulatie. De steden buiten West-Nederland werden dus na een militaire campagne direct bevrijd van Duitse bezetters alvorens het militaire gezag de orde kon herstellen en het bestuur overnam. Daarnaast hadden Zuid- en Noord-Nederland weinig gevolgen ondervonden van de Hongerwinter. Het zuiden kon door de geallieerden bevoorrad worden terwijl in het noorden nog voldoende voedsel aanwezig was. Tevens was het zuiden al meer dan een half jaar bevrijd. Daarom is het aannemelijk dat in andere delen van Nederland andere sentimenten onder het volk spelen. Meer onderzoek is nodig om dit daadwerkelijk uit te wijzen.

Bibliografie

Secundaire literatuur:

- Arnoldussen, Paul en Lange, Albert de, *Finale mei: het einde van de oorlog in Nederland* (Amsterdam 1995) 5-25.
- Bartstra, J. S., 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa 1940-1945', in: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *Mededelingen en verslagen afdeling letterkunde nieuwe reeks* (Amsterdam 1955) 141-180.
- Boom, Bart van der, *Den Haag en de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1995) 219-245.
- Idem, *'We leven nog' De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).
- Bossenbroek, M., Nijssen, G. en Willems, E., *Oranje Bitter Nederland Bevrijd!* (Zwolle 2010).
- Dankers, J. en Verheul, J., *Bezet Gebied Dag In Dag Uit - Nederland en Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog Een chronologisch overzicht* (Haarlem 1985) 140-153.
- Hagendoorn, J. e.a., *Als een strootje in de maalstroom - Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle 1985) 126-155.
- Heijden, Chris van der, *Grijs Verleden - Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008) 389-413.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1981) deel XA, 321-355, 601-632.
- Idem, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1981) deel XB, 71-85, 108-129, 779-792, 1383-1438.
- Klep, Christ en Schoenmaker, Ben, *De bevrijding van Nederland 1944-1945: Oorlog op de flank* ('s-Gravenhage 1995).
- Liempt, Ad van, *Na de bevrijding - De loodzware jaren 1945-1950* (Steenwijk 2014) 7-25.
- Pauw, J. L. van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2006) 669-704.
- Siebelt, Alphons, *Gids voor Leiden in de Tweede Wereldoorlog beschreven in 650 adressen* (Leiden 2011) 11-53.
- Trienekens, G., *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995) 73-168.
- Zee, Hendrik van der, *De Hongerwinter - Van Dolle Dinsdag tot Bevrijding* (Amsterdam 1979) 180-205.

Dagboeken:

- Aalberse, P. J. M., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Arnold-Mees, C. E. A. C., *4 september 1944 - 13 mei 1945*, Gemeentearchief Den Haag.
- Baaren, Fie van, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Backer van Ommeren, A. A. H., *Egocument Backer van Ommeren, A. A. H.*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Batelen-Van den Berg, A. G. M., *Verborgen dagboek 1941-1945*, Gemeentearchief Den Haag.
- Barnard, C.P., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Bartstra, J. S., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Beelen, J. M. G., *Dagboek*, Geheugen van Nederland.
- Berge Henegouwen, A.D. van en Doorn-Beersma, J.A. van, *Oorlogsdagboek Han de Wilde 1940-1945* (Leiden 2015).
- Bergmeijer, J. H., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Berkhout-Pladdet, S., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Boeree, Mia, *Dagboek*, Geheugen van Nederland.
- Boerma, M., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Bok jr., Jan, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Bondam, A. C. J. H., *Dagboek*, Geheugen van Nederland.
- Braat-Berkel, G. W. J., *Perzisch kled voor een kistje aardappels - Oegstgeest 1940-1945: Uit het dagboek van Trudy Braat-Bertel* (Oegstgeest 2010).
- Duran-Vliet, Maria, J., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Elsas, D. van, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Elsen, A. M. van den, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Erp Taalman - Kip, C.D.M van, *Egocument*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- F., P. H., *Dagboek van een verpleegster*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Hoorens van Heyningen, Dirk E., *Dagboek*, Geheugen van Nederland.
- Hardorff-Landkamp, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Huizinga-Sannes, A. J. G., *Dagboek gericht aan dochter - deel 4*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Irsen-Merhottein, Henny van, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

's Jacob-Des Bouvrie, Christina Maria, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Kasten, J. H., *Dagboek*, Erfgoed Leiden en omstreken.

Kat, M. de, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Kerkhoven, C. L. M., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Kesteren, W. van, *Oorlogsdagboek C.P.J. Paardekooper* (Zoeterwoude 2018).

Koenraads, A. F., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Kooij, T. van der, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Kroes-Ligtenberg, Chr., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Krooshof, Gerrit, *De laatste loodjes(1) en na de bevrijding(2)*, Geheugen van Nederland.

Ladan, J. A. J. A., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Ledeboer, R. *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Leman, I. M., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Liempt, A. R. van, *Dagnotities*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Linden, Gerardus Marinus van der, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Maas, Johan van der, *Oorlogsdagboek van Johan van der Maas*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Meier, W., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Mingelen, G. A., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Mink, Hannie (H.S.), *Dagboek anonieme scholiere Deel 2*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Muller van Brakel, F., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Munnik, Corrie, *Dagboek*, Geheugen van Nederland.

P., B. L., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Riemsdijk, J. L. van, *Hongerwinter dagboek Van Riemsdijk*, Gemeentearchief Den Haag.

Schorer, Maria Vincentia, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Simons, Rudolf Jacob Lodewijk, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Soest, Johan L. van, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Spijker, S. J., *Dagboek deel 5*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Sprang-Nortier, S. H. en familieleden, *Dagboek deel 4 en 5*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Stoelman, Henriëtte, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Syrier, Wilhelmina Engelbertha, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Tersmette, W. L. W., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Thannhäuser, L. D. J., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Trouw, Arie, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Valkenburg, C. C., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Veen, A. van de, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Voort, Hendrik Willen van der, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Vries, J., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* (Groningen 1970).

Vries, W. N. de, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Wertheim, Martinus Alexander Henri, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor
Oorlogsdocumentatie.

Wijkhuizen, F. J., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Wijngaard, J. M. van der, *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Witting, Th., *Dagboek*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Tabel 1
Overzicht dagboekschrijvers⁹⁹

Auteur	Bezigheid	Leeftijd	Woonplaats	Geslacht
A.A.H. Backer van Ommeren	Ingenieur	±30	Den Haag	M
A.C.J.H. Bondam	Onbekend	±40	Den Haag	M
A.J.G. Huizinga-Sannes	Domineesvrouw	68	Den Haag	V
Arie Trouw	Dominee	59	Den Haag	M
A. van de Veen	Architect	31	Den Haag	M
B.L. P.	Drukkerij	±45	Den Haag	M
C.D.M. van Erp Taalman-Kip	Ambtenares	44	Den Haag	V
C. E. A. C. Arnold-Mees	Dokter	±40	Den Haag	M
Chr. Kroes-Ligtenberg	Huisvrouw	±30	Den Haag	V
Christina Maria 's Jacob-Des Bouvrie	Huisvrouw	±35	Den Haag	V
D. van Elsas	Procuratiehouder	50	Den Haag	M
G. A. Mingelen	Scholier	19	Den Haag	M
Gerardus Marinus van der Linden	Boekhouder	±30	Den Haag	M
Hannie Mink (S., H.)	Scholier	17	Den Haag	V
Hendrik Willem van der Voort	Werkeloos	±40	Den Haag	M
Henny van Irsen-Merhottein	Dansschool	±30	Den Haag	V
Jan Bok jr.	Rijksgebouwendienst	±35	Den Haag	M
J.A.J.A. Ladan	Technisch tekenaar	30	Den Haag	M
J.H. Bergmeijer	Journalist	61	Den Haag	M
J.L. van Riemsdijk	Onbekend	±45	Den Haag	M
Johan van der Maas	Kerkelijk actief	±30	Den Haag	M
M. Boerma (M. Westhuis)	Ondergedoken	±21	Den Haag	M
Maria Vincentia Schorer	Huisvrouw	±30	Den Haag	V
Martinus Alexander Henri Wertheim	Ondergedoken	±40	Den Haag	M
M. de Kat	Scholier	±18	Den Haag	V
R. Hardorff-Landkamp	Huisvrouw	±40	Den Haag	V
R. Ledebouer	Oogarts	±35	Den Haag	M
Rudolf Jacob Lodewijk Simons	Ondergedoken	±40	Den Haag	M
S. Berkhout-Pladdet	Verpleegster	±30	Den Haag	V
T. van der Kooij	Accountant	±50	Den Haag	M
W. Meijer	Kantoormedewerker	38	Den Haag	M
C.L.M. Kerkhoven	Professor	±50	Voorburg	M
Th. Witting	Huisvader	±35	Ypenburg	M
A.R. van Liempst	Kloosterzuster	±40	Wassenaar	V
Johan L. van Soest	Werkeloos	±40	Wassenaar	M
C. P. Barnard (ouders houden dagboek bij)	Onbekend	±30	Leiden	M/V
Ernst Heldring	Reder/politicus	74	Leiden	M

⁹⁹ De leeftijd en het geslacht zijn voor veel dagboekschrijvers moeilijk te bepalen. Niet iedereen schreef hierover concreet, waardoor deze geschat zijn op basis van de inhoud en schrijfstijl van de dagboeken.

Han de Wilde	Beddenwinkel	39	Leiden	M
I.M. Leman	Directeur uitgeverij	±40	Leiden	M
J. H. Kasten	Technisch ambtenaar	65	Leiden	M
Mia Boeree	Scholier	17	Leiden	V
Mr. C.C. Valkenburg	Jurist	±50	Leiden	M
P.J.M. Aalberse	Wethouder/schrijver	±55	Leiden	M
S. H. Sprang-Nortier	Huisvrouw	±35	Leiden	V
Wilhelmina Engelbertha Syrier	Huisvrouw	43	Leiden	V
A.G.M. Batelaan-Van den Berg	Huisvrouw	40	Leidschendam	V
Trudy Braat-Bertel	Huisvrouw	26	Oegstgeest	V
Dirk E. Hoorens van Heyningen	Onbekend	±25	Haarlem	M
F. Muller van Brakel	Ingenieur	65	Haarlem	M
Fie van Baaren	Huisvrouw	45	Haarlem	V
J.M. van der Wijngaard	Schrijfster	29	Haarlem	V
J.M.G. Beelen	Scholier	17	Haarlem	V
J.S. Bartstra	Verzet	±45	Haarlem	M
L.D.J. Thannhäuser	Lasser	±45	Haarlem	M
Maria J. Duren-Vliet	Huisvrouw	±35	Haarlem	V
P.H. F.	Verpleegster	18	Haarlem	V
W.L.W. Tersmette	Scholier	±18	Haarlem	M
A.F. Koenraads	Onderwijzer	40	Delft	M
Corrie Munnik	Scholier	10	Delft	V
F.J. Wijkhuizen	Scholier	±16	Delft	V
Henriëtte Stoelman	Student	±20	Delft	V
S.J. Spijker	Kantoormedewerkster	±25	Delft	V
W.N. De Vries	Bedrijfsaccountant	50	Delft	M
Gerrit Krooshof	Schoolhoofd	±40	Alphen a/d Rijn	M
Fr. A. M. van den Elsen	Huisvrouw	±35	Zoetermeer	V
C.P.J. Paardekooper	Eigenaar bouwbedrijf	±40	Zoeterwoude	M